

„Прабългарите“ при Балчик и номадите в полето на „прабългарската“ археология

Евгения Коматарова-Балинова

*Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките, ул. „Съборна“ № 2, София
1000; e_komatarova@abv.bg*

“The Protobulgars” at Balchik and the nomads in the field of “the Protobulgar” archaeology

Evgenia Komatarova-Balinova

*National Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences, 2 Saborna Str., 1000 Sofia, Bulgaria;
e_komatarova@abv.bg*

ABSTRACT

In 2016 “Marin Drinov”, the publishing house of the Bulgarian Academy of Sciences, printed the voluminous monograph “The Protobulgar Cemetery at Balchik”. This book is a result of the efforts of Prof. Lyudmila Doncheva-Petkova, its leading author, and her team, that excavated singlehandedly this important for Medieval Europe site in 2004-2008. This publication will clarify some facts, the reasons for their interpretation and their cultural and ethnic identification by following the structure and the content of the book. This is done without the slightest intention of casting a shadow or diminishing the value of what has been achieved.

Key words: Early Middle Ages, Protobulgarians, Balchik

Amicus Socrates, sed magis amica veritas

В средата на XIX в., когато Романтизмът в Европа изживява последните си десетилетия, в Източна Пруссия се ражда един изследовател, чиито убеждения, по силата на „историческата неизбежност“, ще окажат значително влияние върху европейската археология в следващото столетие. В няколко щрихи биографите на Густаф Косина ни представят противоречива, със сложен житейски път, личност, към която анализаторите на творчеството му добавят още специфичния, провокативен и полемичен маниер на неговото изразяване (Veit 2000, 40-42). Малцина от съвременниците му остават равнодушни към написаното от него и дори един от най-изявените му идеологически опоненти – сър Гордън Чайлд – е на мнение, че в немската археология не съществува друга толкова запомняща се личност, чиито приноси могат да се сравняват само с тези на Оскар Монтелиус (цит. по Veit 2000, 41).

Освен, че е сред основоположниците на културно-историческата школа със своята концепция за „културните провинции“, Косина и неговото творчество най-често се сочат като пример за политическата (зло)употреба с археологията във времето на национал-социализма, а и на други тоталитарни режими.

Повече от век след публикуването на една от най-популярните му монографии, Косина се помни от сегашните поколения главно с едно от положенията в своята концепция: „Ясно дефинираните археологически ареали съответстват без съмнение на ареалите на отделни

народи или племена“ (Kossina 1911, 3), а те от своя страна – на исторически документираните (етнически) групи¹.

До началото на ХХІ в. не малко представители на европейската археология полагат усилия да я освободят от „демона на Косина“ (цит. по Curta 2008, 163). Като използва в доказателство конкретен археологически материал, Себастиан Братер прави опит да раздели археологическото от историческото знание и това го води до заключението, че определянето на „етническата идентичност е отвъд възможностите на археологията“ (Brather 2002, 175)².

Скоро след смъртта на Косина, неговият демон, ако използваме метафората на Курта, започва да се въплътява в различни „лица“, които в страните от Европейския изток се явяват основоположници на т.нар. археологическа история. Нейните привърженици, предимно в тогавашния Съветски съюз, осмислят археологията като помощна историческа дисциплина, чиято основна задача е „реконструкцията на историческото минало във всички негови аспекти“ (Клейн 1993, 39). Сред отличителните характеристики на археологическата история са слабо разработеният понятиен апарат и методологията, заимствана предимно от други дялове на историческата наука – изворознанието и етнографията (Клейн 1993, 39). Корените на археологическата история обикновено се поставят в дореволюционния период, когато Александър Спицин започва да картира различни типове обеци, произхождащи от ранносредновековни гробове, за да идентифицира споменатите в „Повесть временных лет“ племена. Така той, приблизително по едно и също време с Косина, излага хипотезата, че картираните културни провинции съответстват на обитавалите ги етнически групи (Курта 2009, 33).

Основно в периода 50-те – 60-те години на ХХ в. като дял на археологическата история се развива т.нар. археологическа етногенетика, която достига своя апогей с археологическото проучване на скитите и славяните. С него е свързана и широката употреба (през втората половина на ХХ в. много извън границите на Съветския съюз) на понятието „етническо значение на културните сходства“ (Клейн 1993, 43). Няколко са основните задачи на „археолозите на етногенеза“: установяването на появата на археологическите култури, тяхната генетическа връзка (която е и генетическа връзка на етносите), техния упадък и трансформацията им в нови такива. В този смисъл компонентите на всяка култура се разбират като етнически признаци (Клейн 1993, 44), и се използват за очертаването на различни етнически ареали. Пак в това време, със санкцията на съветската национална политика, започва да се развива още една концепция, която с времето ще придобие почти същите митологични измерения, каквито и легендарния разказ за Аргонавтите и Златното руно. Две са основните „сюжетни линии“, които в ранносредновековната археология формират т.нар. Кавказки мит: едната, че районът на Северен и Централен Кавказ е обитаван от етнически хомогенна общност, чиито корени могат да се проследят до праисторическите периоди, и другата – че в средата на тази монолитна група от хора следва да се търсят преките предци на редица култури (Gadjiev, et al. 2007, 122-124). Сред тях, както ще стане ясно по-долу, е и тази на Първото българско царство.

През 70-те години на ХХ в., когато на изток започва „ерата на размразяването“ и „материалната форма на артефактите започва да губи своето историческо съдържание“ (Клейн 1993, 36), от запад идва вълната на „новите археолози“, която достига до Централна Европа. Пак в това време в България се появява една внушителна монография – „Славяни и прабългари по данни на некрополите VI – XI в.“. Според автора ѝ – Живка Въжарова книгата има една основна цел – да реши „по археологически път“ „проблемата за етногенезиса на българския народ“ (Въжарова 1976, 5). Част от нейните теоретични постановки включва и това, че „дадена археологическа култура може да се е разширила или разпаднала на няколко родствени култури, ..., да се е смесила или дори да е асимилирана от други култури, но във всички случаи тя отразява живота на етноса, който я представя“ (Въжарова 1976, 5). Така, повтаряйки от една страна

¹ Съдържателен преглед на литературата, включваща анализ на теориите на Г. Косина в: Trigger 1980, 25; Trigger 1989, 76-78, 157; Veit 1989, 35-56, Arnold 1990, 464-478, Курта 2009, 32-37; Hakenbeck 2016, 11-14.

² Още за дискусията Курта – Братер по този проблем в: Curta 2008, 163-173.

Косина, а от друга – съветските „археолози на етногенеза“, Въжарова ни (си) представя този генезис като резултат на два много прости процеса – придвижването на население от едно място на друго и запазването на неговата материална култура в новите земи. По този начин прабългарите се оказват всъщност салтовци, защото са носители на салтовската керамична традиция и погребален обред, а славяните, ако следваме постановките на Въжарова и от други нейни трудове (Въжарова 1986, 8-15), са носители на северномолдовската Хлинча-1, защото се предполага, че в придвижването си към Долен Дунав, прабългарите преминали и през земите на днешна Молдова, и увлекли по пътя си тамошното славянско население³. За трасетата на това придвижване основно се съди от многократно повтаряните исторически сведения, най-често – цитираната в превод „Хронография“ на Теофан Изповедник.

Четири десетилетия по-късно на вниманието на българската, а и на чуждата, научна общност е предложена нова внушителна монография, посветена на един безспорно интересен паметник, който, според водещия ѝ автор, се явява „едно от малкото археологически свидетелства, потвърждаващи сведенията на писмените извори (особено тези на Теофан – б.а.) за началото на българската държава“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 174).

От 1948 г., когато започва археологическото проучване на тези ранносредновековни паметници, „Прабългарският некропол при Балчик“ е едва втората монография, която осветява резултатите от дългогодишни теренни проучвания и в този смисъл за българската ранносредновековна археология е радостен прецедент⁴.

Многото ѝ достойнства включват решаването на важния проблем за началото на българската култура като естествено продължение на културата на населението от Кубано-Черноморската област (Дончева-Петкова и др. 2016, 169). Включват и решаването на други важни проблеми, каквито са: произходът на излъсканата керамика в ареала, очертан от Среден Днепър на запад до Средна Волга на изток и Централен Кавказ на юг, както и установяването на пряката приемственост в елементите на погребалния обред от същите земи за период от около 500 години (половин хилядолетие) – началото на V – IX в. Дискусията по тези проблеми заема значително място в монографията. Дори би могло да се каже, че общият обем, посветен на некрополите от Кубано-Черноморската група, известна и като Севернокавказка, е приблизително равен с този на всички издадени по същата тема работи (включително и липсващите в библиографията) за последния един век, като към тях се добави и една наскоро защитена дисертация (Успенский 2015).

Следвайки структурата и съдържанието на монографията, в следващото изложение ще бъдат внесени някои уточнения върху констатираните факти, основанията за тяхната интерпретация и културна и етническа идентификация, без ни най-малкото намерение с това да се хвърли сянка или да се омаловажи стойността на постигнатото.

От ранносредновековния некропол при Балчик (обр. 1) са известни 290 гроба, 206 са проучените от експедицията, ръководена от проф. Людмила Дончева-Петкова. От приложения план (Дончева-Петкова и др. 2016, 13, обр. 5) става ясно, че едни от гробовете са с кремация (119 или 57,76%), а други с инхумация (87 или 42,23%). И едните, и другите са сравнително равномерно разположени, така че конкретни зависимости в планиграфията едва ли биха могли да бъдат установени, или поне изказани с категоричност, доколкото сигурно ясна е единствено южната граница на некропола.

Както и при много други ранносредновековни биритуални некрополи, гробните съоръжения, в които са полагани горели човешки останки и гробен инвентар биват предимно „кремации в ями и в камери“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 14). Дълбочината им варира, като от приложените схеми (Дончева-Петкова и др. 2016, обр. 8, 9) ясно се вижда, че всички

³ Тази концепция на Живка Въжарова също не е оригинална, защото ползва хипотезите на Светлана Плетнѐва (Плетнѐва 1967, 188) и на Мария Комша (Comşa 1972, 9-28).

⁴ Благодаря на ръководителя на разкопките Людмила Дончева-Петкова, за това, че в периода 2004 – 2008 г. бях част от „постоянния, ентузиазизиран екип, който сам (твърде сам – б.а.), без шум и показност“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 9) извърши проучванията и имаше възможността „да направи графичното заснемане на повечето от гробовете“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 9).

те са вкопани в чернозема (обр. 2). При липсата на по-прецизна апаратура, дълбочините са измервани от съвременната повърхност, многократно заравнявана при изграждането на пистите на летището, в близост до които е разположен некрополът, така че и нивото на стария терен, от който са извършвани вкопаванията не може да бъде документирано.

Напълно коректна е констатацията, че поради характеристиките на терена, и поради плитко вкопаните ями с кремации изцяло в чернозема, очертанията на тези гробни съоръжения се установяват трудно и затова за формата им се съди според разпръскването на костите (Дончева-Петкова и др. 2016, 17). Както прилежно е онагледено в Таблица 2 (Дончева-Петкова и др. 2016, 17) ямите със „сигурни очертания“ (кавичките мои – б.а.) се разпределят на елипсовидни, правоъгълни, кръгли и квадратни. Общият им брой е 79. Значителни несъответствия, обаче, се наблюдават при някои от гробовете с едни размери и „очертания“, а със съвсем друго разположение на костите. От елипсовидните това са гробове: 118, 143 (обр. 9), 144, 150, 158, 183, 200, 202, 210 (табла: LXXVII, C, CI, CVIII, CXVI, CXLVI, XLVII, CLXXI, CLXXXI); от правоъгълните са гробове: 165 (обр. 7), 177, 267 (табла: IV, CXLII, CCXLVIII); от кръглите – гроб 146 (табла IV, CIII); от квадратните – 199 (табло CLXVIII). Относителният дял на изброените по-горе гробове съставлява 19%, а точният им брой е 15⁵.

И един бегъл поглед върху фото и графичните приложения позволява да се види, че плитките ями с тяхната малка вместимост не са били достатъчни, за да поберат горелите кости и гробен инвентар. С това може да се обясни и разпръскването им извън устието на ямата на площ, по-голяма от тази на самата яма, която при дъното значително се стеснява. Следователно графичното документиране на това „разпръскване“ на горели кости не отразява действителната форма и размери на гробните ями с кремации⁶.

Счита се, че ориентацията е един от най-консервативните елементи на погребалния обред, защото тя е „свидетелство за трайно установени религиозни вярвания“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 43). Ориентацията на гробовете с кремация в ями и в камери е представена сумарно в таблица и в диаграма (Дончева-Петкова и др. 2016, табл. 3, обр.10). „Стремежът да се фиксира точно ориентацията на всеки гроб“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 43) с основание изключва съоръженията с квадратна и кръгла форма и свежда общият им брой до 102. Въпреки добросъвестния изследователски стремеж, в текста не е посочено как точно е фиксирана ориентацията на всеки гроб. Подразбира се, но само донякъде, че тя е определяна съобразно „издължената“ ос на ямата (Дончева-Петкова и др. 2016, 18). Може би по тази причина в сектора север-юг попадат предимно ямите с „елипсовидни“ и „правоъгълни“ „очертания“. Известно объркване предизвиква фактът, че гробове с близки форми, размери и очертания, основно най-многобройните – елипсовидните, и съответно „издължена ос“, имат различна ориентация. Най-добре това е онагледено при гробове 95 (обр. 3) и 96 (обр. 4), видно и от общия план (Дончева-Петкова и др. 2016, 302, 303, обр. 5, Табла LXII, LXIII), при които единствено поставените керамични съдове „гледат“ в посоки, съответстващи на „фиксираната точно“ ориентация. По такъв начин е определяна ориентацията и на други кремации в ями, което също добре личи в приложенията (виж например и обр. 5). Разбира се, посоката, в която са наклонени, съдовете едва ли е резултат от ритуални действия. Поради липсата на корелационна таблица, от съпоставянето на данните в таблици 2 и 3 става ясно и друго – че ориентация север-юг имат и ямите с неопределена форма (гробове 184 и 189), кубичните камери (гробове 226, 281), камерите с неопределени очертания

⁵ По отношение на формата на тези ями теренните дневници за периода 2004 – 2008 г., които се пазят в архива на Националния археологически институт с музей–БАН, „казват“ друго. Според написаното там, най-малко още 15 кремации са в ями, чиято форма е вписана като „неопределена“ или очертанията им изобщо не са описани. От „елипсовидните“ това са гробове 129, 130, 132, 158, 183, 218, 225, 246; от „правоъгълните“ – 157, 165, 178, 182, 254; от „кръглите“ – 168, 187. Пак в теренните дневници едни ями са посочени като кръгли, а в Таблица 2 от монографията са елипсовидни (например гроб 129), други от кръгли са станали правоъгълни (гроб 165 – обр. 7), крушовидните (гроб 158), са преправени на елипсовидни.

⁶ Направените графични разреди на всички ями с кремации също не са действителни, защото те не отразяват реално извършени на терена разреди или профили на гробните съоръжения. Това обяснява и липсата им във фото-документацията в цветните приложения.

(гроб 85), „квадратните и неопределените очертания“ на „особените“ гробове 149, 272. Тоест комплексите, при които ориентацията би могла да се счита за съмнителна съставляват най-малко 24% от всички 29 гроба в сектора север-юг, но не само в този сектор.

В контекста на всички останали биритуални некрополи, основно от района на Добруджа, аналозите на „кремациите в ями“ от Балчик са посочени в един абзац (Дончева-Петкова и др. 2016, 20), вероятно защото дискусията по разгадаването на „тайните на биритуализма“ за водещия автор на монографията изглежда по-важна. Следвайки вълните на Арго, зоната на неговото формиране се търси в митичната кавказка земя, ареала на Източното Черноморие и долното течение на р. Кубан. Сред посочените разнообразни, но за съжаление – твърде кратки и непълни, източници, коректно цитирани са единствено работите на Камен Клисуранов, посветена на сравнителния анализ на трупоишгарянията в степите на Източна Европа и на Долен Дунав (Клисуранов 2013, 113-124), и на Нурбий Ловпаче върху мястото на керамичните съдове в погребалния обред на адигите (Ловпаче 1984, 128-146). Позовавайки се на първата публикация, е изказано твърдението, че „сигурни кремации от VI – VII в., извършвани от тюрките не са известни“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 20). Всъщност, именно с тяхното придвижване към Западен Кавказ в този период се свързват не малка част от трупоишгарянията в Абрау Дюрсо (Дмитриев 1978, 48-49; Джигунова 2000, 7).

Определянето на Кубано-Черноморската група некрополи (обр. 10) като изходна зона за формирането на биритуализма търси потвърждение в написаното от Алексей Пянков, че „към края на XX в. от този район са известни около стотина средновековни некрополя с кремации“ (Пянков 2002, 13; Дончева-Петкова и др. 2016, 21, бел. 22). Освен, че по-голямата част от тях не са публикувани, в цитирания съвсем кратък доклад на същия автор (но на следващата страница) е написано още, че тези некрополи заемат периода VIII – XIII в., разделят се на две хронологични групи и са „оставени от различни племена“ (Пянков 2002, 14), защото едните са плоски, а при другите се срещат урнови кремации с първичен могилен насип (Успенский 2012, 389).

Към настоящия момент от тези „стотици“ некрополи в научен оборот е въведена, при това непълно, информация за 43. Относителният дял на тези от Първа хронологична група VIII – X в. е едва 23% (или общо 10) (Успенский 2012, 388), като от тях сравнително пълноценно публикувани са само два – Борисово (обр. 10 13) (Саханев 1914) и Дюрсо (обр. 10 7) (Дмитриев 1979, 52-57; Дмитриев 2003, 200-207). Поради факта, че проучените през 1913 г. гробове с кремация от Борисово не са нанесени на общия план, все още със скептицизъм следва да се приема твърдението, че тук става дума за биритуален некропол, или, казано още по-точно – на участък от този некропол с фиксирани по двата различни обряда погребения. Цитатът от публикацията на Алексей Комар върху предсалтовските и салтовските хоризонти на Източна Европа в изложението звучи така: „А. Комар също отбелязва синхронността на кремациите с инхумациите в ранната част на некрополя“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 21). Но, в цитираният пасаж, който е и с грешно посочени страници, Алексей Комар е написал, буквално в две последователни изречения, че синхронни с инхумациите са единствено два гроба с кремация (№ 28 и 47), заради откритите в тях В-образни токи. Тези два гроба, обаче, потвърждават данните не за практикуването на биритуализма, а за „плавната смяна на обряда на инхумацията с този на кремацията“, който остава единствен за късната част на некрополя (има се предвид от т.нар. му хазарски период – б. а.) (Комар 1999, 133). В още една, многократно „цитирана“ работа – тази на Игор Гавритухин и Алексей Пянков, при това на същата, посочена от Л. Дончева-Петкова страница, е написано съвсем ясно, на руски, и друго – че появата на този обред в района на Северозападен Кавказ „няма местни корени“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 21; Гавритухин, Пянков 2003, 195). Следователно да се проследят „традициите“ (кавичките мои – б. а.) в неговото практикуване назад във времето, до началото на V в., е неоснователно, още повече, че данните са твърде фрагментирани, а и некоректно цитирани. Част от изследователите, проучили същите тези некрополи, какъвто е известният при Ленинохабл, Краснодарски район, отбелязват, че комплексите, които биха могли да се отнесат към V – VII в. са общо два, единият от тях е и кенотаф, и „генетическата“ им връзка с

най-късните урнови кремации от XII в. е проблематична, не само поради разновременния им инвентар, но и заради различния им погребален обред (Носкова 2002, 172-173). Периодът V – VII в. е слабо осветен и от писмените извори, тъй като те дават информация за развоя на някои политически събития, но „не представят ясна картина за движението на население в Северен Кавказ, особено в неговата западна част“ (Носкова 2002, 169)⁷.

Редица елементи на погребалния обред при некрополите с кремация от Кубано-Черноморската група от периода VIII – X в. остават напълно непознати на Долен Дунав. Сред тях са: преднамереното разрушаване на предметите, използвани като гробен инвентар, поставянето им на кладата заедно с човешките останки и съвсем немалобройните кенотафи (Гавритухин, Пьянков 2003, 195). Към тях следва да се добави и пълната липса на животински кости (Успенский 2015, 148).

Без каквото и да е доказателствен материал се твърди, че „от непълните сведения става ясно едновременното съществуване през VII – IX в. на гробове с инхумации и с кремации и в други некрополи (освен Борисово, Дюрсо, в Молдованское, Восмая щел, Казазово II)“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 21), всички те са в района на гр. Краснодар. Но, в дадените архивни (непубликувани и също с грешно посочена година) материали (Дончева-Петкова и др. 2016, 21, бел. 20) от Молдованка (обр. 10/12) не съществува нито един хронологичен индикатор, насочващ към дата преди средата на VIII в., а единственият гроб с инхумация № 28 е твърде отдалечен от останалите гробове с кремации и това е видно от общия план в същия архив на Виктор Тарабанов (Тарабанов 1989, Архив ИА-РАН, Р-1 14148, Илл. 1; Р-1 14149, Илл. 365, 366)⁸. Конкретно, сред най-ранните находки от Молдованка са токите с ажурна плочка, чието вътрешно пространство е изпълнено с растителна украса. Такива са намерени в комплекс № 25 (обозначен като кенотаф) (Пьянков, Тарабанов 2004, рис. 7 16-18) и в гроб № 23 (обр. 11) (Тарабанов 1989, Архив ИА-РАН, Р-1, 14149, Илл. 269, 272)⁹. В посочената по-горе, и „добре позната“ на Л. Дончева-Петкова, публикация на Алексей Комар подобни токи са определени като тип Тепсен или 2а, които са ди-агностициращи за хоризонт Столбище-Старокорсунска (наречен още „ранносалтовски“) с дата 740-770 г. (Комар 1999, 123, 132, табл. 2 11-12). На тази дата не противоречат и W-образната висулка със зооморфна украса, както и желязната фибула (обр. 11), съдейки по аналозиите им от Борисово, Казазово II, Сухая Гомолша и Тополи (Пьянков 1990, 163).

Непосредственият досег с теренната документация от разкопките на Молдованския некропол позволява още някои наблюдения върху характеристиките на погребалния обред – изключително слабото присъствие на керамични съдове в състава на гробния инвентар. Значителен, заедно с типично салтовските съдове, местно производство, е делът на кримската импортна продукция – на каните, известни още като баклински по името на производствения център. Тези кани имат съвсем различни технологични характеристики, една, от които е, че са източени на бързо колело. Освен в Молдованския некропол (обр. 13), те присъстват както в некропола Скалистое на Крим (Веймарн, Айбабин 1993, 191), така и в единствения сигурен биритуален некропол при Красная Горка, Харковска област, Украйна, на който е отделено толкова малко внимание. Съдейки по аналозиите именно от Скалистое и от Красная горка (Аксёнов, Михеев 1998, 344-357; Аксёнов 2003, 182) появата на кримските импорти в Молдованка би могла да се отнесе към втората половина на VIII – началото на IX в. Към настоящия момент не съществува нито една публикация, написана особено от изследователите, разкопали Молдованския

⁷ Неизвестно защо тази информация е спестена, а работите на Людмила Носкова не присъстват в библиографията.

⁸ Пак на общия план ръководителят на разкопките сам е написал: „Кр. АЭ 89 (Краснодарска археологическа експедиция – б.а.), с. Молдованское, плосък кремационен некропол“.

⁹ Публикуването на факсимилета от теренната документация от разкопките на некропола при с. Молдованское се осъществява със знанието и с писменото разрешение на Зам. директора и на Завеждащия архива на ИА-РАН П. Гайдуков и У. Ючаров, с изходящ № 14102/5475-462 от Канцеларията на ИА-РАН. Копие на разрешението е депозирано на 17.03.2017 г. в Научния секретариат на НАИМ-БАН. Направените от мен фотокопия на архива на В. Тарабанов са с дата 23.06.2009 г. и са регистрирани в Научния архив на ИА-РАН. На колегите, направили възможно тяхното публикуване, изказвам своята благодарност!

некропол, в която неговото начало да се поставя дори в широкоите граници на VII в. (освен архивните материали, виж още: Пьянков, Тарабанов 2004, 281 и цит. лит.).

Изцяло като салтовски и еднообреден с кремация, съдържащ 130 гроба, е определен и Казазово II (обр. 10 20) (Пьянков 1990, 158-165; Пьянков, Тарабанов 2008, 277). Онова, с което той привлича особен интерес е високият относителен дял – 40,6% на урновите кремации (Успенский 2015, 137) в песъчливи гърнета, изработени на бавно колело с врязана украса. Те принадлежат на период и пространство, които трудно биха могли да се свържат със славянско присъствие, доколкото тези елементи на погребалния обред се приемат и като етнически маркери.

Урнови кремации от същия период са известни и от некропола Восмая щел (обр. 10 4), но категорични изводи относно неговата планиграфия едва ли са възможни, защото паметникът е значително разрушен. Доколко той е биритуален се подразбира от факта, че синхронни на 25-те гроба с кремация са 12 гроба с трупополагане, но на коне (Пьянков, Тарабанов 2008, 277)¹⁰.

Всички изложени по-горе несъответствия, пропуски и фактологически грешки в „цитираната“ литература оставят противоречиво впечатление. Водещият автор на монографията „Прабългарският некропол при Балчик“ или е проявил избирателен подход при използването на различни източници в доказателство на предпоставена теза, или не се е запознал непосредствено с цитираните от него публикации. А вероятно, подобно на някои средновековни хронисти, предава информация само от един източник, който е предпочел да запази като анонимен. При всички случаи, базираните на такива „данни“ заключения едва ли могат да се считат за убедителни.

Началото на дискусиите, засегнати по-горе, при това сред българската колегия, разбира се, не започва с „Прабългарският некропол при Балчик“ и „кавказката връзка“ (кавичките мои – б. а.) не е съвсем нова и оригинална идея. Неизвестно защо тя не е изложена още в първата обобщаваща публикация след финала на разкопките, в която се твърди съвсем друго, на страниците на списание Археология: „Известните некрополи с кремация на територията на Русия и Украйна са твърде различни, даже разновременни. Това се отнася както за некрополите от Прикубанието (напр. Дюрсо, Казазово II, Перекупски (коректното изписване е Пскупски – б. а.), Молдованка и по-ранния Борисовски). Различни са и по отношение на нашите гробове с кремация. В посочените територии не са засвидетелствани биритуални некрополи като тези на Долен Дунав“ (Дончева-Петкова 2009, 84). Изправени сме пред феномен в българската ранносредновековна археология: данните от проучването на едни и същи паметници при съществуваща една и съща към 2009 и 2016 г. литература, се представят с напълно различно съдържание, като едното от тях със сигурност не отговаря на обективната истина. Нещо повече, данните в по-ранната публикация са изложени сравнително точно, за разлика от тези, изброени в монографичното изследване, при условие, че последното „ползва“ значително по-широк справочен материал, който съдържа допълнителни (почти) 20 заглавия. Това с основание повдига въпроса за двата основни източника на информация в единия и в другия случай, от които, оказва се, първият е по-достоверен.

В няколкото издания на своята монография „Прабългарите през V – VII век“ Рашо Рашев също отделя внимание на възможностите за сравнителен анализ с „Некрополите в Кавказката периферия на степите“ и с тези в „Северозападен Кавказ“ (Рашев 2005, 146-153), сред които е и Борисовският некропол. „Характерните за местната кавказка традиция гробни камери от каменни плочи“¹¹ (Рашев 2005, 151) имат висок относителен дял, независимо от практикувания обред. За разлика от камерите с кремация от Балчик, които са предимно кубични, тези от Борисово са с преобладаващо издължена правоъгълна форма, от тук – издължената им ос би могла да се счита за сигурна, особено при определянето на ориентацията им. Тя, както и Л. Дончева-Петкова е посочила, е основно север-юг, с различни отклонения на запад и на изток (Саханев 1914, 142), „защото е подобна на камерите на Долен Дунав“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 24). Но, тези думи

¹⁰ Цитираната работа е включена в библиографията на монографията.

¹¹ Те трудно биха могли да бъдат определени и като камери, защото нямат нито каменни дъна, нито каменни покрития.

едва ли могат да се припишат на Виктор Саханев, както е направено в текста, защото във времето на отпечатване на монографията върху Борисовския некропол, на Долен Дунав не е бил известен нито един ранносредновековен такъв, още по-малко – биритуален.

Изобилие от „анalogии“ (кавичките мои – б. а.) срещат и гробовете с инхумация в некропола при Балчик (Дончева-Петкова и др. 2016, 31-36 и цит. лит.), общо 87. В зависимост от изграждането на гробното съоръжение те са разпределени на обикновени ями и такива, маркирани частично или изцяло с неоформени или грубо обработени камъни (Дончева-Петкова и др. 2016, 25). Обикновените ями имат различни очертания, всички те обобщени в Таблица 5, ориентацията им е систематизирана в Таблица 6, а позициите на тялото – в Таблица 7. Значително внимание, и с основание, е отделено на техните паралели, но не сред групата на биритуалните некрополи на Долен Дунав, а сред тези, проучени в източноевропейското степно пространство, в съвременните граници на Украйна и Русия. Ако следваме наистина огромната по обем цитирана литература и приемем за достоверно позоваването на изброените, като че ли по списък, публикации, гробовете с инхумация от Балчик имат аналогии в над 40 некропола (приетият термин на български е „плосък“, а не „ямен“, както е в руския език). Те са концентрирани в няколко зони, които, поради липсата на приложени карти в текста, можем да посочим: Северното Черноморие, Крим, басейните на Северски Донец и Оскол, Средна Волга, Долен Дон, Долен Кубан и Северен Кавказ. Обикновена справка показва, че по-голямата част от това пространство, маркирано по периферията си от съвременните градове от запад на изток: Киев, Воронеж, Самара и Краснодар заема площ от близо половин милион кв. км¹².

Ако се приемат схващанията на археолозите на етногенеза от средата на XX в. и преобладаващите елементи на обряда се определят като етнически признаци, то следва с увереност да се изкаже следващото твърдение: съвкупността от доминиращите в Балчик „обикновени“ ями, основната северна с различни отклонения ориентация и позиции на тялото на погребаните не среща аналогии в нито един от изброените над 40 некропола.

Няколко конкретни примера, изложени в хронологичен ред. Освен посочените обикновени, или по-конкретно – елипсовидни ями, както и тези с отстъпи (Дончева-Петкова и др. 2016, 32), в „култура“ Сивашовка се срещат и ямите с ниши по дългата страна. Трите вида гробни конструкции имат сравнително равен относителен дял, като последните две остават напълно непознати на Долен Дунав. Към тях, разбира се, трябва да се прибави и т.нар. дървена рама от епонимния сивашовски могилен гроб. От данните в Таблица 6 (Дончева-Петкова и др. 2016, 27) става ясно, че гробовете с ориентация север-юг, както и север-юг с различни отклонения на запад и на изток съставляват 91,5%. Високият относителен дял на „сивашовските“ гробове с ориентация от изток-югоизток до запад-югозапад, или от 90 до 240° (Комар, Кубышев, Орлов 2005, табл. 50) също е непознат, не само в Балчик, изключителна рядкост е и на Долен Дунав. По няколко такива гроба са известни от най-късните некрополи при Николово и Батин, Русенско (Григоров 2006, обр. 15, 16), но там данните се основават и на непълни публикации.

От цитираните от работата на Андрей Атавин „сивашовски аналогии“ от Предкавказието, всички са с различна ориентация, като тези от Чапаевски хутор и Крупская (Дончева-Петкова и др. 2016, 32) са югоизток и изток, съответно 107 и 90° (Комар, Кубышев, Орлов 2005, табл. 50). Именно от „подробното изследване“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 32) на А. Г. Атавин се вижда още, че данни за конструкцията на същите тези гробове не съществуват (Атавин 1996, табл. 1, 4). А от цялата „група“ Сивашовка те са единствените, които хронологично съвпадат (Атавин 1996, 229) с кратката във времето история на Велика България. И, доколкото се говори за българска принадлежност, внимателният прочит на цитираната публикация на Валентина Флѐрова, още повече в посочените страници, дискутира аргументите за идентификацията на могилените гробове от района на Средна Волга (Флѐрова 2001, 176), а не на тези от Северното Черноморие. За достоверността на останалите „кавказки аналогии“ и то сред обозначените като „по-късни некрополи VII – IX в.“, (Дончева-Петкова и др. 2016, 33) вече беше посо-

¹² Тези данни могат да бъдат проверени на: <https://www.google.bg/maps>.

чено, че тези „данни“ изискват по-сериозна, но най-вече – обективна верификация. Два последни примера за необходимостта от по-безпристрастна проверка: един от периодите на многократно посочваният Пашковски I некропол, според датировките на Вяра Ковалевска, на които Л. Дончева-Петкова се осланя, се поставя през VI до самото начало на VII в., но не по-късно (Ковалевская 1996, 8 и цит. лит.). Молдованският некропол, освен че е „датиран“ VII – IX в. е определен отново като биритуален, защото единственият гроб с инхумация, който е и извън очертанията му, се умножава в „гробове“, „данни“ за които се „цитират“ от неговия собствен разкопвач, ползвайки работа, на която той не е автор (Дончева-Петкова и др. 2016, 33). Проверката (и) на този „цитат“ у Наталия Аксьонова (Аксёнова 2007, 223) в нейната публикация, включена в българско академично издание, още повече в страниците, посочени от Л. Дончева-Петкова, показва, че и тези „данни“ не съответстват на обективната истина, защото в изнесената от Н. Аксьонова (напълно достъпна) информация Молдованка не присъства.

Следвайки хронологично изброените в изложението на монографията паметници, става ясно, че инхумациите в „обикновени ями“ от Балчик намират аналогии и сред гробовете, които се отнасят към Соколовския етнокултурен кръг. Аргументи в полза на това твърдение не са елементите на обряда, а фактът, че в някои от тях се срещат монети на „императорите Константин II и Константин IV“ (Дончева-Петкова 2016, 33), като към тях трябва да се прибавят и тези на Леонтий II. Но в опита да се изясни относителната им хронология, не са посочени конкретните емисии на тези монети, а периодите на управление на императорите, които са ги секли. Поради важността на Подгорненския IV некропол за източноевропейската относителна хронология са необходими някои пояснения към данните, изложени в монографията (Дончева-Петкова и др. 2016, 33). Подгорненският IV некропол е могилен (гробовете са с първичен могилен насип), а не плосък. Точното му ситуиране, според административната система, е Дубовски район, Ростовска (а не Воронежска) област¹³. В гроба под могила 14 са открити две златни монети, сечени в Константинопол, емисиите им се отнасят към: 651/2 – 661/663 (Безуглов, Науменко 1999, 35). Гробът под могила 2 наистина е с особено богат инвентар, но неговата датировка се съобразява с най-късните находки и те са двата пробити солида на Леонтий II (695 – 698). Освен тях в инвентара присъстват и монети на Юстиниан II, които се отнасят към 687 – 692 г. и на Константин IV Погонат – 674 – 681 (не пробита) и 681 – 685 г. (Безуглов, Науменко 1999, 36)¹⁴.

Натрупването на всички тези неточности (примерът с локализацията е особено показателен), избирателно подбрани или фрагментирани данни придава шеговит оттенък на всяка една интерпретация, която ползва подобен род информация. На аргументите на онези изследователи, конкретно посочените в текста О. Бубенок и А. Комар (Дончева-Петкова и др. 2016, 35) не се излагат контрааргументи по същество (не защото липсват), а такива, които носят емоционален характер. Включването или изключването на едни или други паметници в предсалтовския или в ранносалтовския период действително е важна дискусия, която след позоваването на краткия доклад на О. Белик (написан на украински), изглежда се счита за решена, тъй като е в съгласие с водещата концепция на монографията. Мнението на двамата, посочени по-горе автори се квалифицира като неправилно, защото „по такъв начин българският етнос е напълно игнориран“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 35). Впрочем, в опитите началото на Салтово-Маяцката култура да се постави в края на VII в. се включват и български изследователи от по-ново време (Ангелова, Дончева-Петкова 1990, 62-63). Игнорират ли и те „по този начин българският етнос“?

Българо-хазарският спор има кратка, но наситена с различни мнения и ожесточени дискусии история. Припомнят се някои от хипотезите на „големия руски археолог“ Михаил Артамонов от 1940 г., които в библиографията не са отразени, но, цитирани по Светлана Плетньова, гласят, че „многовариантната салтово-маяцка култура е държавната култура на Хазарския хаганат, а не на етническите хазари“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 35). Но, всъщност, това е аргумент в полза и на хазарската теза, защото мнението на Артамонов с пълна сила би могло да се пренесе и на Долен

¹³ Разстоянието между Воронеж и Ростов на Дон е 487 км.

¹⁴ Определението е извършено според класификацията на Ф. Гриерсон.

Дунав. Това означава, че некрополът при Балчик е част от културно-историческото пространство на езическа България, тъй като понятията „прабългари“ и „прабългарски“ се използват за населението и паметниците на (а не от периода на) Велика България, чиято идентификация става все по-сложна. А „генетическата“ им връзка с тези от езическа България – все по-трудно доказуема.

„Българските“ етнически маркери в погребалния обред на Долен Дунав са различни от „българските“ му характеристики в източноевропейското степно пространство и продължаващото търсене на аналогии между едните и другите, освен, че изисква много време, не обещава оптимистичен резултат. Пак от цитираната в монографията публикация на Светлана Плетнѐва (Плетнѐва 1981, 9-19) става ясно, че елементите на салтовския „ямен“ погребален обред показват изключително разнообразие, и тези, които тя е систематизирала в корелационна таблица не са валидни дори за епонимния Зливкинский („български“) некропол.

Добър пример за това разнообразие е единственият биритуален некропол при Красная Горка, Харковска област, Украйна. Поради липсата на достатъчно информация, тук „аналогията“ са съвсем пестеливо, но категорично посочени, без да се прилагат цитирани публикации. Написано е, че „обикновените гробни ями при инхумациите, позициите на скелетите, поставянето на животинска храна, на съдове с храна, както и гробовете с кремации (тук не става ясно дали в тях се включват и урновите в питоси – б.а.) доближават некропола до биритуалните некрополи в ранносредновековна България“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 35). От така изложените факти единствено достоверни са: наличието на позиции по гръб, като само част от тях са с изпълнати долни крайници, защото при останалите се пресичат при подбедриците, и поставянето на съдове до главата – част, от които не са местно салтовско производство. От една напълно достъпна, присъстваща и в библиографията работа (но пак с грешно посочени страници), се вижда, че от 189 гроба общият дял на тези с дървена конструкция съставлява 79%, като т. нар. дървени рами са поставяни в ями с отстъпи, а не в „обикновени“ ями, ориентацията им е основно юг-югоизток, и животинската храна в тях, освен разчленените коне, е незначителен процент (Аксѐнов 2002, 6-16). Пак в същата публикация един от разкопвачите поставя началото на този некропол във втората половина на VIII – началото на IX в. (Аксѐнов 2002, 13), а не „през втората половина на VII – VIII в.“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 35). Въпросът дали последната „датировка“ се основава на някакви хронологични индикатори остава открит. Цитатът, който „поставя“ началото на Красная Горка във втората половина на VII в., е от публикация на първия му разкопвач Виктор Михеев и гласи: „(Отбелязаните гробове с коне) ни насочват към различни традиции, които имат най-широки аналогии в Евразийската степ. Обредът на полагане на коне над войни се отнася към предсалтовския период и може да се свърже с първата вълна на проникване на българско население в лесостепната зона между Днепър и Дон във втората половина на VII – VIII в., а погребенията на коне, положени до конниците се явяват визитната картичка на тюркоезичното население в цялата евразийска степна зона от ранното и късното средновековие“ (Михеев 2004, 83).

Друга част от посочените като „български“ в монографията – некрополите при Лисогоровка, Новолимаревка и Платоновка (Дончева-Петкова и др. 2016, 34-35) следва напълно да се изключат, защото те са мюсюлмански (Кравченко 2005, 153-186, рис. 1) и водеща в техния погребален обред е конфесията, а не етноста.

Колкото и да са близки на пръв поглед, салтовските плоски некрополи проявяват чувствителни разлики спрямо гробовете с инхумация на Долен Дунав. Непознати у нас остават гробовете с отстъпи, чиито относителен дял в некрополите по Северски Донец достига 39,4%, а познатите там гробовете с ниши, у нас, конкретно от Девня, са единични примери (Коматарова-Балинова 2010, 28). Значителното натрупване на емпиричен материал и огромната по обем литература в последните 20 години прибавят към тези чувствителни разлики и още една – ориентацията, която в салтовските плоски некрополи е основно запад-югозапад (Komatarova-Balinova 2016, 273).

Въз основа на по-горе изнесените факти, хипотезата, че:

„Различията в некрополите на българите в двете области се дължат не само на разнородни влияния, но на новата среда, в която се установяват, но и на факта, че разделени след разпадането

на Старата голяма (или Велика) България и отдалечени териториално, те са загубили връзка във времето“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 167).

Или:

„Заметные отличия в погребальном обряде являются следствием разной этнокультурной среды, в которой развивалось население, оставившее обе группы некрополей. Не подвергая сомнению взгляд, что и нижнедунайские, и салтовские ямные могильники принадлежат населению с преобладающим болгарским этнокомпонентом, напрашивается вывод, что после распада Великой Болгарии болгары, населявшие эти два культурных ареала, теряют связь между собой“ (Коматарова-Бабинова 2012, 160).

следва да се ревизира.

Няколко са основните пунктове, които придават достоверност на замисления преди повече от половин век т.нар. Кавказки мит. Пренесени на българска почва те звучат така: „еднаквите белези в обряда се повтарят при всички некрополи, което показва, че създателите на българската държава са донесли този обред на Долен Дунав“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 20). Съдейки по (несъществуващите) биритуални некрополи от района на Източното Черноморие, биритуализмът е привнесен в „готов вид“ от Северозападен Кавказ. Но тъй като това не е достатъчно, е необходим още един белег, който да даде „етническо значение на културните сходства“ (Клейн 1993, 43) и това е керамиката. Ето защо нейният до неотдавна „загадъчен“ (Дончева-Петкова 2009, 82) произход е открит не другаде, а пак там – в района, разрешил и „тайната на биритуализма“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 20). Така каните и гърнетата (и) от селищата и некропола при Казазово, Краснодарски район (обр. 14), „са едни от малкото близки примери с керамиката на Долен Дунав, където българските майстори на съдове са продължили без прекъсване своята дейност“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 33). Вероятно, за да запазят тези гърнета за нуждите на бита си във времето на своята дълга миграция, близо половината от населението, погребало своите мъртви в Казазово II, изоставя урновата кремация. И, казано на шега, донася със себе си тези песъчливи гърнета в Балчик.

Посочените „паралели“ (кавичките мои – б. а.) от различни райони на Кавказ са многобройни – Северозападен Кавказ, Дагестан, Централен Кавказ (дн. Чечня), Адигея, Грузия, Азербайджан и т.н., и т.н., и т.н., на север достигат дори до Средна Волга. Обектите, от които те произхождат са некрополи, селища, структури с проблематична интерпретация, стопански постройки, една производствена пещ. Целият керамичен репертоар от Балчик е намерил своите кавказки аналогии, след тях – пастирските, а след тях – и канцирските, всички те по отделно разпръснати на огромна територия и нито един, с повтарящ се или сходен с репертоара от Балчик комплекс. Този архаичен, защото е и съвсем скромнен репертоар, всъщност е сред най-характерните отлики с т.нар. севернокавказка керамика и всички изброени в библиографията заглавия по проблема, дори и малкото използвани коректно, го потвърждават¹⁵.

След всички изброени „анalogии“, от кратка и с дребен шрифт бележка под линия, става ясно, че „За голямо съжаление, не познаваме de visu нито пастирската, нито кавказката керамика“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 116, бел.41).

Затова, следвайки добронамерения тон, ще бъдат посочени само няколко примера. В началото такива от технологично естество. Сред най-приносните моменти в монографията са анализите на глините, осъществени от Лабораторията за анализи, консервация и реставрация на НАИМ-БАН. Един от техните резултати показва, че „в гърнетата от песъчлива глина на Балчишкия некропол, както и на други биритуални некрополи, разположени близо до Черно море, не се откриват парченца от миди и охлювчета, както това е характерно за приазовските и

¹⁵ През юни, 2009 г. беше осъществена консултация с Виктор Малашев, чиито авторски работи по проблемите на кавказката керамика, и такива, на които той е рецензент, също присъстват в библиографията. Поради това, че тази информация може да се провери, защото при изнасянето ѝ присъства част от екипа, разкопал (сам) некропола при Балчик, ще си позволя да посоча, че от десетките съдове, които бяха разгледани и дискутирани, посредством цветни фотографии, произхождащи от Девня 1, Девня 3, Бдинци, Кюлевча и Балчик, в морфологично отношение като кавказки от В. Малашев не беше разпознат нито един съд.

за кримските селища“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 113). За да се потвърди тази информация, защото сходната технология би доказала, макар и донякъде, кавказката хипотеза, е посочена библиографска препратка, съдържаща написана от Светлана Плетнѐва работа през 1976 г., по-конкретно стр. 13 от нея. Такава работа в библиографията не съществува, може би заради допуснатата техническа грешка. Разширена библиографска проверка, извършена заради важността на изнесените данни показва, че през тази година нито една от отпечатаните общо 4 работи на С. Плетнѐва не съдържа подобна информация, още по-малко на стр. 13¹⁶. Но дори в несъществуващата страница 13 от несъществуващата публикация да беше написано, че черупки от миди и охлюви все пак има, то това само би показало разнообразието от опостнители в състава на тестото, използвано за източването на съдове от двата района.

Допускането, че „повечето съдове от Балчишкия некропол са изработвани от две (някои гърнета, паници и ведра) или три части (гърнета, кани, стомна, амфоровидна стомна)“ се основава на „различните дебелини на (тези – б.а.) части, установени при някои съдове“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 106). Гърлата на каните са изработени на ръка, като тяхната симетричност е постигната посредством „бавното движение на колелото“ след тяхното залепяне към тялото (Дончева-Петкова и др. 2016, 106). Че дебелината на повечето стени на съдовете варира, става ясно и от текста на каталога, в който са приложени метрични (без, за съжаление, количествени) показатели от най-ниската до най-високата стойност, изобщо на стените. Тази информация, обаче, би имала по-голяма достоверност (и приложимост) ако се посочи с какъв инструмент са мерени тези дебелини при целите съдове и най-вече – какво отклонение дава той¹⁷. Последното е от съществена важност при възстановяването на технологичния процес, предимно на каните с високи и тесни гърла, за чиято изработка, оказва се, наблюденията с просто око не са достатъчни.

От приложената в библиографията литература се вижда, че този, изглежда специфично балчишки, технологичен процес не намира прилики сред десетките изброени обекти от територията на Кавказ. Едно интересно наблюдение върху асортимента на кавказките гърнчари, съдейки по материалите от некропола Мокрая Балка от района на Кисловодск (които са използвани и в монографията), показва още нещо – повтарящи се еднакви релефни знаци върху дъната на различни типологични и функционални групи съдове (Малашев 2001, 35, рис. 73-74). При сравнението по този признак се вижда, че върху дъната на общо 42-те кани от Балчик се срещат 12 различни релефни знака, като най-простите от тях – кръгът и вписаният в кръг кръст се откриват съответно при три и два съда (Дончева-Петкова и др. 2016, 108, обр. 32). Останалите десет не се повтарят. Не се срещат освен това нито при гърнетата от чиста глина, нито при тези, изработени от песъчлива глина. Съдейки по тип-хронологичната скала на керамиката (Дончева-Петкова и др. 2016, обр. 60), между 681 (точно – и първа година – б.а.) и началото на VIII в. се отнасят три кани. Те са без релефни знаци, различават се морфологично, фактурата им е различна, а украсата на повърхността е: без излъскване, с излъскване и врязани линии, с релефна украса и излъскани линии.

Интерпретацията на всички тези посочени (мними) прилики, разбира се, би имала далеч по-голяма тежест, ако тя е съпроводена и с детайлни непосредствени наблюдения, или най-малкото – с допълнителни приложения в монографията. Отличен пример за тази необходимост е „Много красива, разчупена над гроб № 165 кана, която е възстановена“ (обр. 7 5, обр. 15 1). „По посочените белези (освен, че е красив – б.а.) балчишкият съд се свързва и с кана (могила 2, гроб 3) от далечния Кайбелски некропол, датиран в VIII в., разположен на основната територия, върху която се разселват българските племена на Волга“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 94), на север от северната дъга на полуостров Самарска Лука. Посочената кана (обр. 15 2), освен различно оформеното устие, е изработена изцяло на ръка, произхожда от гроб, който е със съв-

¹⁶ През 1976 С.А. Плетнѐва издава: Хазары, Москва, 93 с.; Введение // Каменные бабы. Каталог. Днепропетровск. С. 3-6; Волоконовский древнеболгарский могильник (С. А. Плетнѐва, А. Г. Николаенко) // СА. № 3. М. С. 279-298; Работы Советско-Венгерской экспедиции // АО 1975 года. М. С. 80-81; Ausgrabungen in der Festung Majaki // Mitteilungen des archäologische Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. 6. Budapest. S. 119-122.

¹⁷ От неудобство не бих назовавала вида на този (медицински) инструмент и основното му предназначение.

сем различна спрямо балчишките конструкции и е от некропол, чиято горна граница излиза и много извън VIII в., както това е посочено и в цитираната от Л. Дончева-Петкова работа на Дмитрий Сташенков (Сташенков 2007, 430).

Отново в непосредствена близост до Кайбелския некропол са разположени и други ранносредновековни могилен гробове и некрополи, част от тях също разкопани от Николай Мерперт. Фактът, че каните от тези гробове (преобладаващо) също са изработени на ръка (обр. 15 3) и всъщност копират салтовски форми, става ясен, освен от непосредствената работа с тях, но от редица публикации, които не са намерили място в библиографията. Но пък данни за тях се съхраняват в същия архив, до който водещият автор на монографията изглежда е имал достъп, ако се съди по вече „цитираните“ за Молдованския некропол материали.

Кайбелската кана е още един пример за етническата свръхинтерпретация на иначе ограничените, в случая с паметниците от Средна Волга – поредните несъществуващи, културни сходства. Тук, както и изобщо в целия текст на монографията, Л. Дончева-Петкова се опира изцяло на мненията на чужди, старателно подбрани автори при определянето на етническата принадлежност. На изследователите с друго мнение (свързани сякаш в общ заговор) тя не предлага собственото си становище, а им внушава некомпетентност, противопоставяйки им други чужди публикации, които непосредствено едва ли познава. Така, при липсата на собствена позиция по проблема, се оказва, че ако се сумират всички изброени в монографията „правилни“ мнения, то прабългарите в източноевропейското степно пространство през VII и VIII в. заемат на север териториите между Среден Днепър и Средна Волга, а на юг – до Долен Дон, Долен Кубан и западния бряг на Каспийско море. В тези територии те имат различен погребален обред – трупоиизгарят се, трупополагат се, имат различен състав на гробния инвентар и за тяхното „присъствие“ свидетелстват различни по своя характер източници, от които в монографията (обективно) приложените археологически са най-малко.

Обратно на палубата на Арго! От сензационно откритата прабългарска Колхида към Долен Дунав. Озоваха се веднъж на високото плато, северно от съвременния Балчик, най-малко 15 от новодошлите прабългари умират (7,28% от разкритите гробове) за съвсем кратък период от време. И всички те са положени с най-малко един предмет, който се явява хронологичен индикатор за *terminus ante quem*. Че за някои от тях това се е случило точно през 681 г., се опитва да ни убеди хронологичната скала на металните и стъклените предмети (Дончева-Петкова и др. 2016, Обр. 59). Особено интересно е как при затворен комплекс, какъвто е гроб 148, едни предмети датират времето на това погребение в 681 г., а металното копче от същия гроб в хронологичната скала е поставено в 750 г. Освен ако за тези 70 години разлика езичникът не е починал два пъти.

В близо 10 свои публикации, издадени за период от едно десетилетие до появата на монографията, Л. Дончева-Петкова повтаря многократно едни и същи аргументи за началната дата на Балчишкия некропол. За този не малък период от време тя внася незначителни корекции и прилага някои нови аналогии, предимно от Гърция и, най-сетне, след Кавказ и Крим – от България.

„От съществено значение за датата на некропола“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 134) са няколко токи, които спадат към групата на т.нар. хералдични украси, чиято употреба по презумпция, без това да е изрично споменато в текста, завършва в различните региони около края на VII – края на VIII в. Всички тези токи, които авторът определя като византийски или техни подражания (деривати), са намерени в гробове с кремация в ями и не носят следи от горене (виж обр. 9 I). Всички те, освен че са само единични части от коланни гарнитури, са претърпели ремонт и са деформирани (кръстовидната тока от гроб 185 – виж Грозданова 2017, 94) (обр. 8), счупени (токата тип „Коринт“ от гроб 119 – виж Инкова 2017, 94) (обр. 6 2), а може би и с липсващ щит (В-образната тока от гроб 243 – обр. 9 I). Отсъствието на следи от горене означава, че те не са били част от принадлежностите към костюма, с който мъртвите са били полагани на кладата. И представянето им в текста като част от облеклото (Дончева-Петкова и др. 2016, 131) е съмнително. Откриването на повечето от тези токи при устията на ямите предполага, че те са попадна-

ли там след запъването на гробното пространство със съдържимото от кладата. Следователно те са поставени там като гробен дар. Обезличени или износени, счупени или излезли от употреба са и повечето метални и стъклени предмети, чиято най-вероятна функция е на апотропеи. Такива са включително и пробитите антични монети от гробове 105 и 198 (Дончева-Петкова и др. 2016, 129). Би могло да се мисли, че пред нас се разкрива една специфична характеристика на обряда, която се среща и във всички други биритуални некрополи, и която включва поставянето на излезли от употреба предмети. Счита се, че освен метални и стъклени такива (последните без съмнение са анахронизъм) в гробовете са поставяни и съдове, които, след продължително използване, са излезли от ежедневния бит, или пък са били специално направени за нуждите на обряда. Известен в това отношение е примерът с разположения съвсем близо друг биритуален некропол при с. Топола, чиито разкопки в последните години се подновиха, отново под ръководството на проф. Л. Дончева-Петкова.

Ако се абстрахираме от горе казаното и приемем, че въпросните части от коланни гарнитури се явяват надеждни хронологични индикатори за началната дата на некропола, най-сигурни сред тях би следвало да са токата тип „Коринт“ от гроб 119 (обр. 6 I) и кръстовидната тока от гроб 185 (обр. 8). Последната всъщност се явяваше до неотдавна единственият предмет, който се сочеше в доказателство на това, че първите гробове в некропола са оставени точно през 681 г., а самият некропол, дебело подчертано, беше определян като „най-ранният“ (Дончева-Петкова 2009, 83). Сега „най-ранният“ отпада, независимо, че в сравнителната база, която е ползвана при обобщаващата публикация, предшестваща монографията, принципно нова информация не е постъпила.

Авторовата намеса в „спора“ (кавичките мои – б. а.) за датировката на кръстовидните токи между Медхилд Шулце-Дьорлам и Александър Айбабин звучи така (маркирана в прибавен от мен курсив): „Според класификацията и приведените примери на М. Шулце-Дьорлам малките кръстовидни токи са обединени в тип D 22 и се датират в първата до ранната втора половина на VII в. (Schulze-Dörrlamm 2002, р. 192-193, Tail. I). Появата им се свързва с времето на император Ираклий (610 – 641), с монета от чието ранно управление (610 – 614) са открити на о-в Самос. Авторката с основание не е съгласна с предлаганата от А. Айбабин дата – началото на IX в. (две токи от Херсонес произлизат от гроб с монета на Лъв V – 813 – 820 г.), защото всички други находки от типа подкрепят предложената от нея датировка“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 138). Запознатите с проблематиката и особено с монографията на Шулце-Дьорлам, сами биха могли да забележат, че „позицията“ на Л. Дончева-Петкова е преекспонирана, по обективната причина, че такъв спор не съществува, най-малкото в тези страници, които заедно с автора си са некоректно цитирани. Онова, което Шулце-Дьорлам пише е, че: две токи от тип D 22 са намерени в гробница 18 в Херсонес, освен с посочените монети, и с още една тока от тип D 25. За да поясни контекста на тези находки, тя цитира (достоверно) в бележка под линия 835 публикацията на Айбабин, издадена през 1982 г. И допълва, че монетите не могат да са част от този контекст, заради тяхната по-късна дата (Schulze-Dörrlamm 2009, 197). От погледа на запознатите непосредствено с работата на Шулце-Дьорлам едва ли би убегнало и нещо друго, с което и започва дискутираният пасаж: „съществува само едно свидетелство, което неоспоримо доказва, че токите от тип D 22 са били носени и през втората половина на VII в. и това е гроб 1 от катакомба 257 в Ески Кермен“ (Schulze-Dörrlamm 2009, 197), който е разположен непосредствено до входа на катакомбата и токата от тип D 22 е намерена *in situ* в поязната област на погребения.

Нека припомним, че самата Л. Дончева-Петкова намира за основателно да конкретизира началната дата на некропола при Балчик „в първите десетилетия на българската държава“ именно според откритата в катакомба 257 кръстовидна тока, защото в същата каткомба е намерена и монета на „победения от хан Аспарух император Константин IV“ (Дончева-Петкова 2009, 83). Контрааргументи на това заключение и на подходът, използван, за да се достигне до него, вече са изказани (Komatarova-Balinova 2016, 270). Те се основават на данните, че катакомба 257 не е затворен комплекс и кръстовидната тока и монетата на Константин IV принадлежат към

материалните следи от погребения, които са разновременни (Gavrituchin 2008, 77-79, fig. 19). Към така изложените данни следва да се добави още нещо. Византийското в тези токи, освен технологията, формата, а при някои – и украсата, е и устройството за закрепяне към ремъка. При всички, ясни от монографията на Шулце-Дьорлам примери (неизвестно защо Л. Дончева-Петкова е посочила само два от тях), произведените във византийски ателиета кръстовидни токи закрепянето е осъществено чрез петлик (Schulze-Dörrlamm 2009, 193-196). Същото закрепяне имат и византийските кръстовидни токи от Крим (Айбабин 1990, рис. 41). Следователно кръстовидната тока от Балчик със своето закрепящо с шипове устройство се явява уникална находка (в истинския смисъл на това определение), както за културно-историческото пространство на ези-ческа България, така и за византийския свят, с чиито предполагаеми ателиета тя засега не може да се свърже. От тук би могло да се допусне, че тя, подобно на токата тип „Коринт“, също е дериват.

Приведените аналогии на токата тип „Коринт“ отново са многобройни, особено информативни сред тях са примерите от Гърция. Посочените железни екземпляри, открити при разкопките на Коринт (Дончева-Петкова и др. 2016, 137) не са неизвестни, не са и необичайни, защото именно там е центърът, с който се свързва първоначалното разпространение на модата. Напълно очаквано е и първите подражания да са изработени на същото място или в близък до него център. Подобна е ситуацията и на Крим.

От цитираните многобройни примери (особено ако те са достоверно приложени) става ясно, че всички тези токи, освен че имат широко разпространение и са „известни от Турция, Сирия, Крим, Хърватия, Унгария, Италия и т.н.“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 135), имат и достатъчно широки хронологически граници, които на Крим достигат до края на VIII в. (Nalbani 2005, 666). Не става ясно обаче, с какво всички тези изброени аналогии допринасят за това началната дата на Балчишкия некропол да се стесни до първите десетилетия от съществуването на българската държава и дори с първата година на нейното основаване.

Археологическите аргументи за това твърдение имат съвсем умозрителен характер и в изложението, след обширния обзор на аналозите, са представени в следната последователност: „Въпреки основателните мнения, че токите могат да се носят дълго след датата на тяхното производство, разгледаните екземпляри от Балчишкия некропол подсказват, че не произлизат от завзетите територии на Малка Скития, където животът в ранновизантийските крепости прекъсва в първите десетилетия на VII в. (Плетньов 2008, 26-29, 56-74 и цит. лит.) и където при досегашните проучвания токи тип „Коринт“ не са засвидетелствани. Те *най-вероятно* (курсивът мой – б. а.) са донесени в края на VII в. от техните притежатели“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 139). С това се слага край на археологическите аргументи. След тях започват историческите реконструкции и добре познатите пасажки от „Хронография“ на Теофан Исповедник, които всъщност са тези, които и „определят“ началото на „Прабългарския некропол при Балчик“ през 681 г.

Доколко всички тези аналогии и аргументи са достатъчни при опитите да се определят „фазите в развитието на некропола“, които на общия план са показани чрез различно оцветени петна (Дончева-Петкова и др. 2016, обр. 61) и валидни ли са те при разработването на тип-хронологичната скала на керамиката (Дончева-Петкова и др. 2016, обр. 60), особено в нейната хронологична част – нека това решат „бъдещите проучватели“. Към тях се обръща Л. Дончева-Петкова в заключителната част на монографичното си изследване, за да продължат те нейните усилия. Вероятно те „ще се насочат и ще търсят подобни паметници както в Кубано-Черноморската област, така и в териториите на съвременна Украйна и Молдова“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 171).

По-скептично настроените сред тях, може би също след дълга работа, ще се усъмнят в мита за прабългарската Колхида. И това съмнение едва ли ще им бъде простено. Вероятно тук е мястото да се спомене, че за последния половин век след издаването на „Ранни тюрки на Северном Кавказе“ на Я. Федоров и Г. Федоров, с която започва заключението на монографията, е натрупана значителна по обем литература. И нито един от съвременните изследователи на т.нар. кавказка проблематика не е сред адептите на замисления в средата на XX в. Кавкази мит (виж например Kazanski, Mastukova 2003).

Разработването на неговия български вариант, колкото и оригинално да звучи то, за края на второто десетилетие на ХХІ в. е анахронизъм. След неимоверните усилия и продължителен труд (включително и на „постоянния, ентусиазиран“, но най-вече – „сам“ – екип на терена) „Прабългарският некропол при Балчик“ ни връща обратно в средата на 70-те години, при концепциите на Живка Въжарова. Защото и тук формирането на държавата и нейната самостоятелна култура са сведени отново до формулираните от Въжарова два съвсем прости процеса: придвижването на население от едно място на друго и запазването на неговата материална култура в новите земи. Ясната последователност на тези процеси, за онази, вече изживяна, епоха сега „възкръсва“ с нови „аргументи“ и изводи, които всъщност са взаимно изключващи се. От тях най-запомнящи в заключението на монографията са: че „обективните данни“ свидетелстват за едно население, което още на Северен Кавказ е „преминало към уседналост“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 167), но началото на българската култура с „основание“ се „свързва с паметниците от групата Сивашовка“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 170), която без съмнение е оставена от номадстващо население, и то в степите на Северното Черноморие; че дошлите при Балчик от Кавказ прабългари-земеделци са запазили все пак спомена за онези минали времена, в които са номадствали неизвестно къде, защото са продължили да почитат коня като свещено животно и по тази причина в Балчишкия некропол липсват коне (Дончева-Петкова и др. 2016, 172); че те, бидейки земеделци, са донесли със себе си, освен почитанието към коня, още частите от хералдични коланни гарнитури, чиито аналогии, обаче, произхождат не от териториите, в които се търси Велика България или древната прабългарска Колхида, а от днешните територии на Албания, Гърция и Сирия; че в придвижването си на запад те са увлекли след себе си и местно население, свидетелство за което са (не)съществуващите аналогии на съдове от Пастирското градище, а самото то, в последната страница от заключението, е преместено от малкия приток на р. Тясмин на р. Днепър (Дончева-Петкова и др. 2017, 174). И много други, и много други.

Независимо от идейния си досег с „демона на Косина“, ако се върнем към метафората на Флорин Курта, „образът на прабългарина“ в монографията на Живка Въжарова изглежда по-достоверен, вероятно защото тогава и „лицето на демона“ не е било толкова силно изкривено.

Ходът и продължителността на Косиновата „историческа неизбежност“ са непредвидими. От „бъдещите проучватели“ зависи дали, стъпили на вече публикуваната емпирична база, те ще я използват рационално, или ще доразвият един мит. Или абсурд.

Издавам своята признателност на Алексей Пянков и Инга Дружинина за предоставените трудно достъпни архивни материали и литература, за многобройните консултации, продължили в периода 2012 – 2014 г., но преди всичко – за отделеното от тях време.

“The Protobulgars” at Balchik and the nomads in the field of “the Protobulgar” archaeology

Evgenia Komatarova-Balinova

Amicus Socrates, sed magis amica veritas

In the mid-19th century, while Romanticism in Europe was going through its final decades, an explorer was born in Eastern Prussia. His views, by virtue of “historical inevitability” would have a considerable impact on European archaeology of the following century. In a few remarks, Gustaf Kossina’s biographers present to us a controversial persona who led a complicated life, and those who analyze his work add the peculiar, provocative and polemical manner of his expression (Veit 2000, 40-42). Few of his contemporaries remained indifferent to his written work, and even one of his most distinguished ideological opponents – Sir Gordon Child – was of the opinion that there was no other person so memorable in German archaeology, whose contributions could be compared only to those of Oscar Montelius (cit. after Veit 2000, 41).

Apart from being among the founders of the culture-historical school with his concept of “cultural provinces”, Kossina and his work are most often referred to as an example of political (mis)use of archaeology in the times of National Socialism and other totalitarian regimes.

Over a century after the publication of one of his most popular monographs, Kossina is remembered by present-day generations mainly with one of the points of his concept: “Sharply defined archaeological cultural areas correspond unquestionably with the areas of particular people or tribes” (Kossina 1911, 3), which in turn correspond to historically documented (ethnic) communities¹.

Until the turn of the 21st century, quite a few representatives of European archaeology invested efforts in liberating it from “Kossina’s demon” (quot. after Curta 2008, 163). By using concrete archaeological material as proof, Sebastian Brather made an attempt to separate archaeological from historical knowledge and this led him to the conclusion that the establishment of “ethnic identity is beyond the possibilities of archaeology” (Brather 2002, 175)².

Not long after Kossina’s death, his demon, if we use Curta’s metaphor, began to possess various “individuals” who, in the countries of Eastern Europe turn out to be the founders of the so-called archaeological history. Its followers, especially in the then-Soviet Union, considered archaeology as an auxiliary historical discipline whose main task was to “reconstruct historical past in all its aspects” (Клейн 1993, 39). Among the trademark characteristics of archaeological history are the rudimentary conceptual apparatus and the methodology borrowed mostly from other branches of history – e.g. source analysis and ethnography (Клейн 1993, 39). The roots of archaeological history are usually traced back to the pre-Revolution period, when Alexander Spitsin started mapping different types of earrings originating from early medieval graves, in order to identify the tribes mentioned in “Повесть временных лет [Povest’ vremennykh let]”. In this manner he, almost simultaneously with Kossina, put forward the hypothesis that the mapped cultural areas corresponded to the ethnic communities that inhabited them (Кыпра 2009, 33).

Mainly in the period of the 50s-60s of the 20th century, the so-called archaeological ethnogenetics developed as a branch of archaeological history. It reached its prime with the archaeological research of Scythians and Slavs. Related to it is the wide use (in the second half of the 20th century, well beyond the borders of the Soviet Union) of the term “ethnic significance of cultural similarities” (Клейн

¹ A comprehensive review of the relevant bibliography, including an analysis of Kossina’s theories can be seen in: Trigger 1980, 25; 1989, 76-78, 157; Veit 1989, 35-56, Arnold 1990, 464-478, Кыпра 2009, 32-37; Hakenbeck 2016, 11-14.

² More on the discussion Curta – Brather on this problem see in: Curta 2008, 163-173.

1993, 43). There are a number of main tasks for the “archaeologists of ethnogenesis”: establishing the emergence of archaeological cultures, their genetic connection (which is also a genetic connection of the ethnos), their decline and transformation in new ethnos. In this sense, the components of each culture are understood as ethnic indicators (Клейн 1993, 44), and are used for the outlining of different ethnic areas. Again in that time, through the sanction of the Soviet national policy, another concept started developing which, in time, would reach the same mythological dimensions as the legendary tale of the Argonauts and the Golden Fleece. Two are the main “plot lines” which formed the so-called Caucasian myth of early medieval archaeology: the first one is that the region of Northern and Central Caucasus was inhabited by a homogenous ethnic community whose roots can be traced back to prehistory, and the other – that amidst this monolith group of people should be sought the *direct* ancestors of a number of cultures (Gadjiev, Kohl, Magomedov 2007, 122-124). Among them, as it shall be discussed below, is also that of the First Bulgarian Kingdom.

In the 70s of the 20th century, when “the meltdown era” started in the East and “the material form of artefacts started losing its historical content” (Клейн 1993, 36), a wave of “new archaeologists” came from the West and reached as far as Central Europe. Again at the same time, an impressive monograph appeared in Bulgaria – “Slavs and Proto-Bulgarians according to cemeteries data, 6th – 11th century”. According to the author, Zhivka Vazharova, the book had a single main goal – to solve “by means of archaeology” “the problem of the ethnogenesis of the Bulgarian people” (Въжарова 1976, 5). Her theoretical concepts involved the statement that “a certain archaeological culture can expand or disintegrate into a number of related cultures... to mix with or even be assimilated by other cultures, *but in any case* it reflects the life of the ethnos that represents it” (Въжарова 1976, 5). Thus, repeating Kossina on the one hand, and the Soviet “ethnogenesis archaeologists” on the other, Vazharova illustrated to us (or herself) this genesis as a result of two very simple processes – the movement of population from place to place, and the preservation of its material culture in the new lands. In this way, the protobulgars turn out to be representatives of the Saltovo culture, since they carry the Saltovo ceramic tradition and burial rites, and the Slavs, if we follow Vazharova’s logic from her other works (Въжарова 1986, 8-15), bear the Central Moldovan Hlincha-1 culture, as it is assumed that in their movement towards the Lower Danube, the protobulgars passed also from today-Moldova’s lands and took with them the local Slavic population on the way³. The routes of this movement are considered mainly through the much repeated historical record, most often “Chronographia” by Theophanes the Confessor, quoted from a translation.

Four decades later, another impressive monograph was presented to the attention of Bulgarian and foreign academic community. It was dedicated to an undoubtedly interesting monument which, according to the main author, was “one of the few archaeological testimonies confirming the data from written sources (*especially that by Theophanes – my note*) related to the beginnings of the Bulgarian state” (Дончева-Петкова et al. 2016, 174).

“The Protobulgar necropolis at Balchik” is only the second monograph that shed light on the results from long-lasting excavations since 1948, when the study of this group of early medieval monuments started, and in that sense, it is a delightful precedent for Bulgarian early medieval archaeology⁴.

Its many positive highlights include the solution to the important problem of the beginning of Bulgar culture as a natural continuation of the culture of the population in the Kuban-Black Sea area (Дончева-Петкова et al. 2016, 169). They also include the settling of other crucial issues, such as: the origin of burnished pottery in the area outlined by the Middle Dnieper to the west, until the Middle Volga to the east, and the Central Caucasus to the south, as well as the establishment of direct continuity in the elements of burial rites in the said lands for a period of around 500 years

³ This concept by Zhivka Vazharova is not original either, as it is based on the hypotheses of Svetlana Pletnyova (Плетнёва 1967, 188) and Maria Comşa (Comşa 1972, 9-28).

⁴ I am grateful to the director of excavations Lyudmila Doncheva-Petkova for the fact that in the period 2004-2008 I was part of the “persistent, enthusiastic team which alone (quite alone – my note), without any noise or showing-off” (Дончева-Петкова et al. 2016, 9) conducted the excavation, and had the opportunity “to carry out the graphic documentation of most of the graves” (Дончева-Петкова et al. 2016, 9).

(half a millennium): from the beginning of the 5th to the 9th century. The discussion of these issues occupies a considerable place in the monograph. One can even say that the total amount of information dedicated to the necropoleis of the Kuban-Black Sea group, also known as Northern Caucasian group, is approximately equal to all works published on the same topic (including those missing in the bibliography) for the last century, and that number includes also a recently defended dissertation (Успенский 2015).

Following the structure and contents of the monograph, the discourse below will introduce some clarifications to the established facts and the grounds for their interpretation, as well as their cultural and ethnic attribution, with no intention whatsoever to overshadow or diminish the value of the monograph's achievements.

From the early medieval necropolis at Balchik (fig. 1) 290 graves are known, 206 of which were studied by the expedition directed by Prof. Lyudmila Doncheva-Petkova. The published plan (Дончева-Петкова и др. 2016, 13, Обр.5) reveals that some of the burials are cremation graves (119 or 57,76 %), while others are inhumations (87 or 42,23%). Both types are relatively evenly distributed, so there can hardly be established, or at least declared with certainty, any actual patterns in terms of layout, as long as only the southern border of the necropolis is clearly determined.

Similarly to many other early medieval biritual cemeteries, the burial structures hosting the cremated human remains and grave goods were "cremation in pits and chambers" mainly (Doncheva-Petkova et al., 2016, 14). Their depth varies and the published plans show that they were all dug into the soil (fig. 2) (Doncheva-Petkova et al., 2016, Figs. 8, 9). No special device was used, and the depths were measured from the level of the modern surface, which was levelled many times during the construction of the airport landing strips. As the construction activities changed the original surface numerous times, it was not possible to document the level of the ancient surface from which the pits were dug in.

It has been correctly recorded that the outlines of the burial structures are difficult to define because of the characteristics of the area and that the pits containing the cremated bones are very shallow and dug completely into the dark soil. For that reason, the shape of the pits was defined according to the scattered bones (Дончева-Петкова и др. 2016, 17). The pits with "well defined plans" (my quotation marks) are elliptical, rectangular, round and square in plan as it is diligently illustrated by Table 2 (Дончева-Петкова и др. 2016, 17). Their total number is 79. However, there are significant discrepancies in the recording of burials of a certain size and "plan" with quite different position of the bones. These include the following burials with an elliptical plan of the grave pit: 118, 143, 144, 150, 158, 183, 200, 202, 210 (Tables: LXXVII, C, CI, CVIII, CXVI, CXLVI, XLVII, CLXXI, CLXXXI); burials with a rectangular plan of the grave pit: 165 (fig. 7), 177, 267 (Tables: IV, CXLII, CCXLVIII); burials with a round plan of the grave pit: 146 (Table IV, CIII); burials with a square plan of the grave pit: 199 (Table CLXVIII). The relative share of the above mentioned graves is 19% and their exact number is 15⁵.

Even a quick glimpse of the photos, the plans and the drawings confirms that the shallow pits with their small capacity are not large enough to host the cremated bones and grave goods. This can be the reason they were dispersed outside the mouth of the pit on a surface larger than that of the pit, which narrows considerably at the bottom. Therefore, the plan of this "dispersal" of cremated bones does not reflect the actual shape and size of the grave pits with cremation burials⁶.

⁵ The field record for the period 2004-2008 kept in the archive of the National Archaeological Institute with a museum-BAS provide quite a different information about the shape of these pits. According to this record, at least 15 cremation burials were in pits whose shape is described as "undefined" or the outline is not described at all. The "oval" pits are related to burials NN 129, 130, 132, 158, 183, 218, 225, 246; the "rectangular" – to burials NN 157, 165 (fig. 7), 178, 182, 254; the "round" – to burials NN 168, 187. The shape of some of the pits was defined in the field record as round and in Table 2 of the monograph as oval (e. g. burial N 129) or pear-shaped (burial N 158), whose shape was also transformed into oval.

⁶ The cross-sections of all pits with cremation burials are not real because they do not reflect actual cross-sections of burial structures. For that reason they are missing in the photo documentation and the colour illustrations.

It is believed that the orientation is one of the most conservative elements of the burial ritual because it is “an evidence for established religious beliefs for any length of time” (Дончева-Петкова и др. 2016, 43). The orientation of the cremation burials in pits and chambers is summarized in a table and in a diagram (Дончева-Петкова и др. 2006, Табл. 3, Обр. 10). “The desire to document the exact orientation of each burial” (Дончева-Петкова и др. 2016, 43) excludes square and round in plan structures, reducing the total number of the grave pits to 102. Despite the diligent research effort, the text does not provide detailed explanation of the method used to document the orientation of each burial. To some extent, it is possible to guess that it was determined according to the “longitudinal” axis of the grave pit (Дончева-Петкова и др. 2016, 18). This offers a possible explanation why the “elliptical” and “rectangular” in plan pits were found mainly in the North-South sector. Certain confusion is caused by the fact that burials of similar shapes, sizes and plan, which are the most numerous – the elliptical and the “elongated axis”, have a different orientation. This is best illustrated by burials 95 (fig. 3) and 96 (fig. 4) as visible in the general plan (Дончева-Петкова и др. 2016, 302, 303, Обр. 5, Табл. LXII, LXIII). Here, the ceramic vessels are the only artifacts which “look towards” the directions corresponding to the “precisely directed orientation”. The same principle has been used to define the orientation of other cremation burials in pits, which is also clearly illustrated by the documentation (see for example fig. 5). Of course, the direction in which the vessels are slanting was hardly a result of a ritual activity. Since no correlation table is available, the comparison between the information provided by Tables 2 and Table 3 allows to reach another conclusion, namely that the pits of undefined shape (burials 184 and 189), the cubic chambers (burials 226 and 281), the chambers with undefined plans (burial 85) as well as the “square and undefined plans” of the “special” burials 149 and 272 have also had north-south orientation. This suggests that the assemblages whose orientation can be regarded unreliable constitute at least 24% of all 29 burials, and this is the documented situation not in the North-South sector only.

In the context of all other biritual cemeteries, in the Dobrogea region mainly, the parallels of “the cremation burials in pits” from Balchik are listed in a paragraph (Дончева-Петкова и др. 2016, 20), probably because for the leading author of the monograph, the discussion on revealing “the secrets of biritualism” seems more important. Following the waves of Argo, the area of its formation is sought on the mythical Caucasian territories, the Eastern Black Sea and the Lower Kuban River. The publications of Kamen Klisuranov on the comparative analysis of the cremation burials in the steppes of Eastern Europe and the Lower Danube are the only correctly referred to sources among the diverse but regrettably very short and incomplete list of references (Клисуранов 2013, 113-124). The same refers to Nurbii Lovpache’s publications on the location of the ceramic vessels in the burial ritual of the *Addigas* (Ловпаче 1984, 128-146). Based on the first publication, L. Doncheva-Petkova stated that “there is no information about reliable cremation burials made by the Turkic people dated back to the 6th-7th century” (Дончева-Петкова и др. 2016, 20). In fact, a considerable part of the cremation burials in Abrau Durso is related to the migration of the Turkic groups to the Western Caucasus in this period (Дмитриев 1978, 48-49; Джигунова 2000, 7).

The definition of the Kuban-Black Sea group of cemeteries (fig. 10) as a starting point for the formation of biritualism is based on Alexey Pyankov’s statement that “there is information about a hundred medieval cemeteries yielding cremation burials in this region at the end of the 20th century” (Пьянков 2002, 13; Дончева-Петкова и др. 2016, 21. бел. 22). Apart from the fact that most of them were not published, on the next page of this very short report the author states the following: these cemeteries are dated back to the 8th–13th century, they are divided into two chronological groups and they are “left by different tribes” (Пьянков 2002, 14). It has to be mentioned that some of the cemeteries were flat and the others yielded cremations in urns with a subsequent burial in a tumulus (Успенский 2012, 389).

At present, information, although incomplete, is available about 43 cemeteries out of the “hundreds”. The relative share of the cemeteries from the First Chronological group 8th–10th century is only 23% (or a total of 10) (Успенский 2012, 388). Two of them – Borisovo (fig. 10 13) (Саханев

1914) and Durso (fig. 10 7) (Дмитриев 1979, 52-57; 2003, 200-207) are partially published. The statement that this is a biritual cemetery, or more precisely, a sector of the cemetery with burials made according to two different rituals has to be accepted with skepticism because the cremation burials excavated at Borisovo in 1913 were not drawn on the general plan. The reference to a publication about the pre-Saltovo and Saltovo chronological levels in Eastern Europe states: "A. Komar also points out to the fact that the cremations and inhumations burials in the early phase of the cemetery are contemporary" (Дончева-Петкова и др. 2016, 21). In fact, in the quote, with incorrectly referenced pages, Alexey Komar literally stated in two consecutive sentences that only two cremation burials (NN 28 and 47) were contemporary to the inhumation burials based on the B-shaped belt-buckles found there. However, these two burials, do not confirm the practice of biritualism; they confirm the "smooth change of the inhumation ritual with cremation ritual", which was the only practiced in the late phase of the cemetery (from the so-called Khazar period – *my note*) (Комар 1999, 133). In Igor Gavrituhin and Alexey Pyankov's publication, quoted many times by L. Doncheva-Petkova, on the same page she refers to in her article, the authors have stated quite clearly in Russian that the introduction of this ritual on the territory of the Northern Caucasus "has no local origin" (Дончева-Петкова и др. 2016, 21; Гавритухин, Пьянков 2003, 195). Therefore, there is no reason for trying to trace back "the traditions" (my quotation marks – *author's note*) of its practicing to the early 5th century based on fragmentary information, which is incorrectly referred to. Some of the researchers who studied these cemeteries, such as the well-known cemetery at Leninahabl, Krasnodar region, point out that there are two assemblages that can be dated back to the 5th – 7th century, one of which is a cenotaph. Researchers argue that their "genetic" relationship with the latest cremation burials in urns dated back to the 12th century is problematic, not only because the grave goods date back to various periods but also because of their different burial ritual (Носкова 2002, 172-173). There is not sufficient information about the 5th-7th century because although the written sources throw light on certain political events, "they do not provide enough information about the migration of groups of people in the Northern Caucasus, especially in its western part" (Носкова 2002, 169)⁷.

A number of elements of the ritual in the cemeteries with cremation burials of the Kuban-Black Sea group dated back to the 8th – 10th century remain completely unknown to the Lower Danube. These elements comprise the deliberate fragmentation of the objects used as grave goods, their placement at the funeral pile together with the human remains and the considerable number of cenotaphs (Гавритухин, Пьянков 2003, 195). The complete lack of animal bones has to be noted as well (Успенский 2015, 148).

Without any evidence, it has been claimed that "the incomplete information provides ground to believe that both inhumation and cremation burials were also practiced in the 7th-9th century in other cemeteries (like Borisovo, Dyurso, Moldavanskoe, Vosmaya Shtell, Kazazovo II)" all of which are situated in the region of Krasnodar (Дончева-Петкова и др. 2016, 21). However, the presented finds from Moldovanka (unpublished and with incorrectly cited year) (Дончева-Петкова и др. 2016, 21, бел. 20) do not provide a chronological marker pointing to a date preceding the mid 8th century (fig. 10 12). Also, the distance between the only inhumation burial N 28 and the rest of the cremation burials is rather big by the general plan kept in the same archive of Victor Tarabanov (Тарабанов 1989, Архив ИА-РАН, Р-1 14148, Илл. 1; Р-1 14149, Илл. 365, 366)⁸. Specifically, the belt buckles with an open-work design are among the earliest artifacts from Moldovanka cemetery. Such belt buckles were found in assemblage № 25 (defined as cenotaph) (Пьянков, Тарабанов 2004, рис. 7 16-18) and in burial № 23 (fig. 11) (Тарабанов 1989, Архив ИА-РАН, Р-1, 14149,

⁷ For some unknown reason this information is not shared and Lyudmila Noskova's publications are not listed in the bibliography.

⁸ The director of the excavations has written by his own hand on the general plan: "Кр. АЭ 89 (Krasnodar archaeological survey – my note), the village of Moldavanskoe, flat cemetery with cremation burials".

Илл. 269, 272)⁹. They are defined as Tepsen type or Type 2a in the above mentioned Alexey Komar's publication, "well-known" to L. Doncheva-Petkova. These belt buckles are diagnostic for the Stolbishte–Starokorsunska horizon (named "Early Saltovo" as well) and are dated back to 740-770 (Комар 1999, 123, 132, табл. 2 11-12). The date is supported by the W-shaped pendant with zoomorphic decoration as well as the iron fibula, based on their parallels from Borisovo, Kazazovo II, Sukhaya Gomolsha and Topoli (Пьянков 1990, 163).

The direct contact with the record from the archaeological excavations at the Moldovanka cemetery allows to note additional observations about the typical features of the burial ritual, such as the extremely low number of ceramic vessels among the grave goods. The Crimean imported ware comprises a significant share (known also as *baklinski* jugs after the name of the production center) together with the typical Saltovo vessels. The technological typical features of these jugs differ significantly; one such feature is that they were thrown. They were yielded by the Moldovanka cemetery (fig. 13) as well as by the Skalistoe cemetery on the Crimea and the only reliable biritual cemetery at Krasnaya Gorka, Kharkov region, Ukraine, to which little attention has been paid. The introduction of the Crimean imports in Moldovanka can be dated back to the second half of the 8th – the early 9th century based specifically on the parallels from Krasnaya Gorka and Skalistoe (Аксенов, Михеев 1998, 344-357; Аксенов 2003, 182; Веймарн, Айбабин 1993, 191). At present, there is not a single publication, especially by the researchers who excavated the Moldovanka cemetery, which dates back its beginning within the broad frames of the 7th century (in addition to the archive finds see also: Пьянков, Тарабанов 2004, 281 and ref.).

Kazazovo II cemetery is defined as completely Saltovo related and single ritual cremation burial cemetery (fig. 10 20) (Пьянков 1990, 158-165; Пьянков, Тарабанов 2008, 277). 130 burials were excavated there. It is especially interesting that there is a high relative share (40.6%) of the cremation burials in urns. The ashes were put in turned pots made of sandy clay and covered with incised decoration (Успенский 2015, 137). These burials are related to a time span and space that can hardly be linked to Slavic groups of people since these elements of the burial ritual are also regarded ethnic markers.

Vosmaya Shtell cemetery (fig. 10 4) also yielded cremation burials in pots dated back to the same period, but it is not possible to make firm conclusions about the plan of the cemetery because the site is significantly damaged. To what extent it was a "biritual" cemetery is implied by the fact the 25 cremation burials are contemporary to 12 inhumation burials but the latter were horse burials (Пьянков, Тарабанов 2008, 277)¹⁰.

The disparities, omissions and factual errors in the "references" raise many questions about the intentions of the authors of the monograph "The Protobulgar Cemetery at Balchik". The leading author has either chosen a selective approach to the sources to support a pre-established thesis or has not read the referred publications thoroughly. It is also possible that, similarly to some of the medieval analysts, she transmits information from the only source she has read, which she prefers to present as anonymous. In any case, all conclusions based on such "information" can hardly be considered reliable.

Of course, the discussions of the above issues among Bulgarian specialists did not start with "The Protobulgar Cemetery at Balchik". The "Caucasian Connection" (my quotation marks – *author's note*) is not a fresh or original concept and for unknown reasons, was not presented in the first summarizing publication following the end of the excavations. At the time, a completely different statement was presented on the pages of *Arheologiya* magazine: "The famous cemeteries with cremation

⁹ The publication of facsimiles of the archaeological record of the excavations at the Moldovanskoye cemetery was carried out with the knowledge and with the written permission of P. Gaidukov, Deputy Director of IA-RAS and U. Yuchkarov, Head of the Archive of IA-RAS, permission outgoing № 14102/5475-462 of the Office of IA-RAS. A copy of the permission was lodged on 17.03.2017 at the Academic Secretary of NIAM-BAS. The date on the photocopies I have made at V. Tarabanov's archive is 23.06.2009 and they were registered at the Academic Secretary of IA-RAS. I would like to express my gratitude to the colleagues who contributed to their publication!

¹⁰ The referred publication is listed in the bibliography.

burials on the territory of Russia and Ukraine are quite different and even not contemporary. This refers to the cemeteries in the Kuban area (e. g. Durso, Kazazovo II, Perekupski (the correct spelling is Psekupski – *my note*), Moldovanka and the earlier Borisovsky). They are also different in regard to our cremation burials. There is no information about biritual cemeteries on these territories similar to the cemeteries on the Lower Danube“ (Дончева-Петкова 2009, 84). Consequently, we are faced with a phenomenon in the Bulgarian Early Medieval Archeology: the results from the study on the same sites and the same list of publications related to these sites in 2009 and 2016 are presented in two completely different ways, one of which certainly does not correspond to the objective truth. Moreover, the information in the earlier publication is presented relatively precisely in contrast to the information in the monograph. This is despite the latter referring to a considerably more extensive list of sources containing additional (almost) 20 titles. This rightfully raises the question about the two main sources of information in both cases, of which the first one is more reliable.

In the several editions of his monograph “The Protobulgars in the 5th – 7th century”, Rasho Rashedev also considers the possibilities for a comparative analysis between the “Cemeteries on the Caucasian Periphery of the Steppes” and those in “the Northwest Caucasus” (Пашев 2005, 146-153). The Borisovo cemetery is among these. “The burial chambers typical of the Caucasian tradition made of stone slabs”¹¹ (Пашев 2005, 151) have a high relative share regardless of the practiced burial ritual. In contrast to the Balchik chambers with cremation burials, which are cubic-shaped predominantly, the ones from Borisovo are predominantly elongated rectangular in shape. Hence, their elongated axis could be considered reliable, especially when it is used to determine their orientation. The orientation is north-south mainly as it is pointed out by L. Doncheva-Petkova, with deviations to the west and east (Саханев 1914, 142), “because it is similar to the chambers on the Lower Danube” (Дончева-Петкова и др. 2016, 24). However, these words can hardly be attributed to V. Sahanev as it is suggested by the text, because at the time when the monograph about the Borisovo cemetery was published, there was not a single early medieval cemetery excavated on the Lower Danube, let alone a biritual cemetery.

An abundance of “parallels” (my quotation marks – *author's note*) are also provided for the inhumation burials in the Balchik cemetery (Дончева-Петкова и др. 2016, 31-36 with ref.), whose number is 87. Depending on the construction of the grave structure, they are divided into ordinary pits and pits marked partially or completely with natural or roughly cut stones (Дончева-Петкова и др. 2016, 25). The ordinary pits have different outlines, summarized in table 5. Their orientation is systematized in table 6, and the positions of the bodies are presented in table 7. Rightfully, considerable attention is dedicated to their parallels, although not in the group of the biritual cemeteries on the Lower Danube, but among those excavated in the East European steppes within the modern boundaries of Ukraine and Russia. If we take into consideration the huge amount of the referred publications and rely on the listed publications, the inhumation burials from Balchik have parallels in more than 40 cemeteries (the accepted term in Bulgarian is “flat” and not “pit cemetery” as it is in Russian – *author's note*). They are concentrated in several areas, which, due to the lack of any maps in the text, can be listed as follows: the Northern Black Sea Coast, Crimea, the Northern Donetsk and Oskol drainage basins, Central Volga, Lower Don, Lower Kuban and the Northern Caucasus. A simple check shows that the larger part of this area, whose periphery is marked from west to east by the present-day cities of Kiev, Voronezh, Samara and Krasnodar, occupies an area of 497, 792 sq. km¹².

If we accept the concept of the mid-20th century archaeologists of the ethnogenesis and the main elements of the ritual defined as ethnic markers, one particular belief should be firmly stated. Namely, that the sum of the “regular” pits dominating in Balchik cemetery, the main north orientation with different deviations and positions of the buried body, does not have parallels in any of the 40 cemeteries listed above excavated in an area of about half a million square kilometers.

¹¹ They can be hardly described as chambers as they do not have stone floors or covers.

¹² This information can be checked on: <https://www.google.bg/maps>

Here are several examples presented in chronological order. In addition to the regular or, in particular, elliptical pits, and those with a step (Дончева-Петкова и др. 2016, 32), pits with niches along the long side were also found in the Sivashovka “culture”. The three types of burial constructions have a relatively equal share as the second and the third type were not found on the Lower Danube. The so-called “wooden frame” of the eponymous Sivashovka barrow burial has, of course, to be added to them. The information provided by Table 6 (Дончева-Петкова и др. 2006, 27) reveals that the north-south oriented burials and the north-south oriented burials with deviations to the west and the east represent 91.5%. The comparatively high share of the east-southeast to west-southwest oriented or from 90° to 240° “Sivashovka” burials (Комар, Кубышев, Орлов 2005, табл. 50) is also unknown in Balchik cemetery and is extremely rare on the Lower Danube. Several burials of this type were excavated in the later cemeteries at the villages of Nikolovo and Batin, Rousse region (Григоров 2006, обр. 15, 16), but this information is based on incomplete publications.

All “Sivashovka parallels” from the areas to the west of the Caucasus region referred in Andrei Atavin’s publications have various orientations, and the ones from Чапаевsky hut and Krupskaya (Дончева-Петкова и др. 2006, 32) are southeast and east oriented, 107° and 90° respectively (Комар, Кубышев, Орлов 2005, табл. 50). Atavin’s “detailed study” (Дончева-Петкова и др. 2016, 32) reveals that data on the construction of these burials does not exist (Атавин 1996, табл. 1, 4), and of the entire Sivashovka “group” they are the only burials (Атавин 1996, 229) coinciding with the short history of Great Bulgaria.

As far as Bulgarian affiliation is concerned, it has to be pointed out that the suggested pages of Valentina Flyorova’s publication focus on the arguments about the identification of the barrow burials in the Middle Volga region (Флёрова 2001, 176) and not those on the Northern Black Sea coast. As for the credibility of the other “Caucasian parallels” and among the so-called “later 7th – 9th century cemeteries” (Дончева-Петкова 2006, 33), it was already pointed out that this “data” requires a more detailed and, more importantly, an objective verification. Here are two examples illustrating the need for impartial verification: one of the periods of the repeatedly mentioned Pashkovo I cemetery, according to Vyara Kovalevska’s dates accepted by L. Doncheva-Petkova, is dated back not later than the 6th until the very early 7th century (Ковалевская 1996, 8 with ref.). The Moldovanka cemetery, apart from being “dated back” to the 7th – 9th century by L. Doncheva-Petkova, is defined once again as a biritual cemetery. This statement is based only on the single inhumation burial excavated beyond the boundaries of the cemetery. This burial turned into “burials” and “this data” is quoted by L. Doncheva-Petkova who referred to a publication written by an author, who herself did not excavate the Moldovanka cemetery (Дончева-Петкова и др. 2016, 33). The examination of this “reference” in Natalya Aksyonva’s publication (Аксёнова 2007, 223) included in a Bulgarian academic volume, especially the pages cited by L. Doncheva-Petkova, revealed that this “data” does not correspond to the truth, as the Moldovanka cemetery is not mentioned by N. Aksyonva at all.

Following the chronologically presented artifacts reveals that the inhumations in “regular pits” form Balchik also have analogies among burials belonging to the Sokolovski ethno-cultural circle. It is not the elements of the ritual which support the statement but the fact that some of the burials yielded coins of “the Emperors Constantine II and Constantine IV” (Дончева-Петкова 2016, 33) as well as coins of Leontius II. However, the attempt to clarify their relative chronology does not specify the coins’ issues; it provides only the reigns of the emperors who issued these coins. Since the Podgornenski IV cemetery is especially important for the Eastern European relative chronology, an explanation of the data presented in the monograph is necessary (Дончева-Петкова и др. 2016, 33). The Podgornenski IV cemetery is not a flat but a barrow cemetery (the burials were covered by a primary barrow). Its exact location, according to the administrative system, is the Dubov area, Rostov (not Voronezh) district¹³. The burial underneath Barrow 14 yielded two gold coins issued in Constantinople; the issues are dated back to 651/2–661/663 (Безуглов, Науменко 1999, 35). The burial underneath Barrow 2 yielded a lot of grave goods but its date is defined by the latest finds – two

¹³ The distance between Воронеж and Rostov-on-Don is 487.39 km.

pierced solidus of Leontius II (695–698). There are also coins of Justinian II dated back to 687–692 and of Constantine IV Pogonatos dated back to 674–681 (this coin is not pierced) and 681–685 (Безуглов, Науменко 1999, 36)¹⁴.

The accumulation of these errors (the localization example is particularly significant) and carefully selected or fragmented data condemn any interpretation to failure. L. Doncheva-Petkova does not present counter-arguments to the arguments suggested by the researchers in the publication, especially O. Bubenok and A. Komar, and this cannot be attributed to lack of research) (Дончева-Петкова и др. 2016, 35). Instead arguments of emotive character are used. The inclusion or exclusion of particular sites in the Pre-Saltovo or Early Saltovo period is an important issue indeed. It seems to be solved after referring to O. Belik's short report (published in Ukrainian language) as it is in accordance with the main concept of the monograph. The opinion of both authors mentioned above is regarded incorrect because "this way the Bulgarian ethnos is completely ignored" (Дончева-Петкова и др. 2016, 35). In fact, some Bulgarian archaeologists have recently joined the efforts to date back the Saltovo-Mayaki culture to the late 7th century (Ангелова, Дончева-Петкова 1990, 62–63). Are they also ignoring "the Bulgarian ethnos"?

The Bulgarian-Khazar dispute has a short history brimming with opinions and bitter discussions. There is a reminder of some of Mikhail Artamonov's hypotheses, the "great Russian archeologist" of 1940s. They are not listed in the bibliography but quoted by Svetlana Pletnyova stating that "the multivariate Saltovo-Mayaki culture is the state culture of the Khazar Khanate and not of the ethnic Khazars" (Дончева-Петкова и др. 2016, 35). However, this argument also supports the Khazar concept because Artamonov's definition is completely valid for the Lower Danube as well. It means that the cemetery at Balchik is part of the cultural and historical community of pagan Bulgaria since the "Protobulgars" and "Protobulgars's" concepts are used for population and sites of (and not from the period of – *author's note*) Great Bulgaria, whose identification is very difficult. Their "genetic" relation with those of pagan Bulgaria is increasingly difficult to prove.

The "Bulgarian" ethnic markers in the burial ritual of the Lower Danube differ from its "Bulgarian" characteristics in the East European steppes, and the permanent search for parallels between them takes a lot of time and does not seem optimistic. It becomes evident, again from the publication referred to in Svetlana Pletnyova's article (Плетнёва 1981, 9–19), that the elements of the Saltovo "pit grave" burial ritual reveals an extreme variety. Also, the elements she has systematized in a correlation table are not valid even for the eponymous Zlivki ("Bulgar") cemetery.

A good example of this diversity is the only biritual cemetery in Krasnaya Gorka, Kharkov, Ukraine. Due to insufficient information, the "parallels" are sparsely but categorically referred to without listing specific publications (Дончева-Петкова и др. 2016, 35). It is written that "the regular grave pits of the inhumation burials, the positions of the skeletons, the remain of meat put in the burials, the vessels containing food as well as the cremations (it is not clear whether the burials in pots and *pithei* are also included) make the cemetery similar to the biritual cemeteries in Early Medieval Bulgaria". The two facts that are reliable are: the presence of supine burials, with small number of skeletons extended lower limbs – in the majority of the skeletons, the legs are crossed at the lower part; and placing clay vessels at the head, with some pots not representative of the local Saltovo production. Another publication, easily accessible and included in the bibliography, provides information that from the 189 burials, the total share of those with a wooden structure is 79% and the so-called "wooden constructions" were put in pits with a step and not in "regular pits". Their orientation is to the south-southeast mainly, and the percentage of meat in the burials, apart from the disarticulated horses, is insignificant (Аксёнов 2002, 6–16). The same publication presents the opinion of one of the excavators who dates back the earliest burials to the second half of the 8th century (Аксёнов 2002, 13) and not "the second half of the 7th – 8th century" (Дончева-Петкова и др. 2016, 35). The question whether the latter "date" is based on certain chronological indicators remains open. The quotation which dates the establishment of Krasnaya Gorka in the second half of

¹⁴ The definition is based on F. Grierson's classification.

the 7th century is taken from the publication of Viktor Mikheev, the first excavator of the site. It states: “(The marked burials with horses) direct our attention to various traditions, which have parallels in the Eurasian steppes. The ritual of burying horses *above* warriors is related to the Presaltovo period and can be associated with the first wave of the invasion of Bulgar population in the forest-steppe area between the Dnieper and Don in the second half of the 7th – 8th centuries, and the horse burials *next* to the horsemen are the visiting-card of the Turkic population in the entire Eurasian steppe zone during the early and late medieval period” (Михеев 2004, 83).

The other group of the cemeteries defined as “Bulgarian” in the monograph such Lisogorovka, Novolimarevka and Platonovka (Дончева-Петкова и др. 2016, 34-35) should be excluded because they are Muslim (Кравченко 2005, 153-186, рис. 1) and the main point in their burial ritual is the confession, not the ethnic group.

No matter how similar they may appear, the Saltovo flat cemeteries differ significantly from the inhumation burials on the Lower Danube. Grave pits with a step whose relative share in the cemeteries in the Severski Donets area reaches 39.4% are not found in Bulgaria. The grave pits with niches excavated at Severski Donets are represented in Bulgarian cemeteries with few examples, e. g. in Devnya (Коматарова-Балинова 2010, 28). The considerable accumulation of empirical material and the large body of literature published over the last 20 years add another sensitive difference to those discussed above – the orientation in the Saltovo-Mayaki flat necropolises is mainly west-southwest (Komatarova-Balinova 2016, 273).

Based on the above listed facts, the hypothesis that:

“The differences between the cemeteries of the Bulgars in both areas are a result of not only heterogeneous influences but also of the new environment in which they functioned but also of the fact that they lost contact because they were separated after the fall of the Old Great (or Great) Bulgaria and were distant in territory” (Дончева-Петкова и др. 2016, 167).

Or:

“Заметные отличия в погребальном обряде являются следствием разной этнокультурной среды, в которой развивалось население, оставившее обе группы некрополей. Не подвергая сомнению взгляд, что и нижнедунайские, и салтовские ямные могильники принадлежат населению с преобладающим болгарским этнокомпонентом, напрашивается вывод, что после распада Великой Болгарии болгары, населявшие эти два культурных ареала, теряют связь между собой” (Коматарова-Балинова 2012, 160) has to be revised.

There are several main points which give credibility to the so-called “Caucasian myth”, which was presented more than half a century ago. Applied to the Bulgarian territory, they sound like this: “The identical elements of the ritual are repeated at all cemeteries, which shows that the founders of the Bulgarian state have brought this ritual on the Lower Danube” (Дончева-Петкова и др. 2016, 20). Judging by (the non-existent – *author’s note*) biritual cemeteries from the East Black Sea region, the biritualism was brought in a “ready-to-use mode” form the Northwest Caucasus. However, as this is not enough, another mark is needed to provide an “ethnic meaning to cultural similarities” (Клейн 1993:43), and this mark is the pottery. That is why its origin, until recently considered “mysterious” (Дончева-Петкова 2009, 82), was discovered in the same place that provided salvation for the “secret of the biritualism” (Дончева-Петкова и др. 2016, 20). Thus, the jugs and jars (also) from the cemetery of Kazazovo, Krasnodar region (fig. 14) are described as “some of the few close examples of the pottery of the Lower Danube, where the Bulgarian potters continued their activities without interruption” (Дончева-Петкова и др. 2016, 33). Perhaps, in an attempt to preserve these jars for their household needs during the period of their long migration, nearly half of the population that buried their deceased in Kazazovo II stopped practicing the cremation burial in pot and brought these sandy pots in Balchik.

The presented “parallels” (my quotation marks – *author’s note*) are numerous and come from various regions of the Caucasus, such as the Northwest Caucasus, Dagestan, the Central Caucasus (present-day Chechnya), Adigea, Georgia, **Azerbaijan**, etc., reaching even the Middle Volga to the north. The sites yielding them comprise cemeteries, villages, structures with unspecified interpreta-

tion, buildings related to economic activities and a pottery kiln. The entire ceramic repertoire from Balchik has Caucasian parallels, later the Pastirski parallels, and after that the Kantsirka parallels. They were scattered over a huge territory but none of them presenting a repertoire similar to the Balchik assemblage. The repertoire is archaic because it is very modest; it is, in fact, one of the most distinctive typical features from the Northern Caucasian pottery, and all the titles listed in the bibliography, even the few used correctly, confirm this¹⁵.

Following the discussion of all these "parallels" is a brief small print footnote which states: "unfortunately, we do not know *de visu* neither the pastirska, nor the Caucasian pottery" (Дончева-Петкова и др. 2016, 116, бел.41).

Therefore, only a few examples will be presented, starting with the technological ones. One of the most valuable contributions of the monograph comprises the clay analyses carried out by the Laboratory for Analyses, Conservation and Restoration at the NAIM-BAS. Inconveniently, one of the results reveals that "the pots made from sandy clay yielded by the Balchik cemetery and by other biritual cemeteries situated near the Black Sea do not provide evidence for mussel and snail temper as is the case of the pots from the settlements in the Azov area and the Crimea" (Дончева-Петкова и др. 2016, 113). In search of evidence of common technology, which would at least to some extent confirm the Caucasian hypothesis, a bibliographic reference is made to Svetlana Pletnyova's article published in 1976, specifically page 13. The publication is missing from the bibliography, which is probably a result of technical error. However, an extended bibliographic verification attempted in view of the importance of the presented information revealed that none of the four articles published by S. Pletnyova in the same year contained such information, least of all on page 13¹⁶. Even if the non-existent page 13 of the non-existent publication did state that the clay was tempered with shells and snails, this would have only shown the variety of tempers in the clay used for pottery production in both regions.

The assumption that "most of the ceramic vessels yielded by the Balchik cemetery were made of two (certain jars, bowls and buckets) or three parts (jars, jugs, a pitcher and an amphora-shaped pitcher)" is based on "the different thicknesses of (these – *author's note*) parts measured at some vessels" (Дончева-Петкова и др. 2016, 106). The necks of the jugs were hand-made and the symmetrical shape was achieved by the "slow turning of the potter's wheel" after they were attached to the body (Дончева-Петкова и др. 2016, 106). The text of the catalogue states that the thickness of the walls of most vessels varies. Metric (unfortunately without any quantitative) indicators from the lowest to the highest value of the walls are also presented. However, this information would have been more reliable (and feasible) if the instrument used for measuring the thicknesses of the complete vessels was mentioned as well as the possible deviation it gives¹⁷. The latter is very important for the restoration of the technological process; this is especially relevant for the jugs with high and narrow necks, for whose production the naked eye observation is found to be insufficient.

The bibliography provides information that this technological process, seemingly specific for the Balchik cemetery, does not find parallels among the dozens of the listed sites on the territory of the Caucasus. An interesting observation on the repertoire of the Caucasian potters, based on the pottery yielded by the Mokraya Balka cemetery in the Kislovodsk region (the artifacts are referred to in the monograph), exposes one more characteristics – repeating uniform reliefs marks on the bases of

¹⁵ Viktor Malashev, who has published articles on the so-called Caucasian pottery and who also made reviews on such books listed in the bibliography, consulted in June 2009 the pottery yielded by Devnya 1, Devnya 3, Bdintsi, Kyulevcha and Balchik. Due to the fact that this information can be verified because part of the team that excavated (completely alone) the Balchik cemetery was also present there, I will take the liberty to point out that V. Malashev did not recognize and define a single ceramic vessel as a Caucasian.

¹⁶ S. A. Pletnyova published in 1976: Хазары, Москва, 93 с.; Введение//Каменные бабы. Каталог. Днепропетровск. С. 3-6.; Волоконовский древнеболгарский могильник (С. А. Плетнёва, А. Г. Николаенко) // СА. № 3. М. С. 279-298.; Работы Советско-Венгерской экспедиции//АО 1975 года. М. С. 80-81.; Ausgrabungen in der Festung Majaki // Mitteilungen des archäologische Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. 6. Budapest. S. 119-122.

¹⁷ I feel inconvenient to name the type of this instrument and the main purpose it is used for.

different typological and functional groups of vessels (Малашев 2001, 35, 73-74). The comparison of this feature reveals that there are 12 different relief marks on the bases of the 42 jugs yielded by the Balchik cemetery. The simplest among them – the circle and the cross inscribed in a circle – are found only on three and two vessels respectively (Дончева-Петкова и др. 2016, 108, обр. 32). The remaining ten relief marks do not repeat. They are found neither on the jars made from fine clay, nor on those made from sandy clay. Three jugs can be dated back between 681 (681 exactly – *author's note*) and the early 8th century based on the type-chronological scale of the pottery (Дончева-Петкова и др. 2016, обр. 60). There are no relief marks on them, they differ morphologically, their surface is different and the decoration of the surface is as follows: no pattern burnishing, pattern burnishing and incised lines, plastic decoration and burnished lines.

Of course, the interpretation of all these (fake – *author's note*) similarities, would have been much more convincing if it were supported by detailed direct observations or, at the very least, with additional applications in the monograph. An excellent example of this necessity is provided by “A very beautiful jug, fragmented over burial N 165, which is restored” (fig. 7 5, fig. 15 1). “Based on the listed typical features (apart from being nice looking – *author's note*), the vessel from Balchik is related to a jug (burrow 2, burial 3) yielded by the distant Kaibel cemetery dated back to the 8th century, situated on the main territory populated by the Bulgar tribes on the Volga” (Дончева-Петкова и др. 2016, 94), to the north of the northern arch of the Samarska Luka Peninsula. The Kaibel jug (fig. 15 2) was handmade and its rim was shaped differently from the rim of the Balchik vessel. Also, as it has been pointed out in Dmitrii Stashenkov's publication referred to by L. Doncheva-Petkova (Сташенков 2007, 430), it was yielded by a burial pit whose construction differs completely from that of the other burial pits excavated in the Balchik cemetery and its upper chronological limit goes beyond the 8th century.

Other early medieval burrow cemeteries and single graves, also excavated by N. Y. Merpert, are similarly situated very close to the Kaibel cemetery. The fact that the jugs yielded by these cemeteries are (predominantly) handmade (fig. 15 3) and have, in fact, copied the Saltovo shapes becomes evident by the direct study and a number of publications not listed in the bibliography. However, information about them is kept in the same archive to which the main author of the publication seems to have had access, judging by the already “referred to” publications on the Moldovanka cemetery.

The Kaibel jug is another example of the ethnic over-interpretation of the otherwise limited and, in the case of the medieval sites on the Middle Volga, non-existent cultural similarities. Here, as well as in the entire text of the monograph, L. Doncheva-Petkova relies completely on the statements of foreign carefully selected authors for defining the ethnicity. She does not state her opinion in response to the researchers who hold a different point of view (and as if related to a common conspiracy) suggesting instead that they are not competent enough by referring to other foreign publications she even does not seem familiar with. Thus, without revealing her own position on the matter, based on all “correct” opinions listed in the monograph, it seems that, the Protobulgars on the East European steppes in the 7th and 8th centuries occupied the territories between the Middle Dnieper and the Middle Volga to the north and the territories between the Lower Don, Lower Kuban and the Western Caspian Sea Coast – to the south. The burial ritual on these territories differs – there are cremation burials and inhumation burials, the grave good yielded by these burials differ, and the Bulgar “presence” is evidenced by various types of sources, with the archaeological ones presented in the monograph (objectively) being of the lowest number.

Let's go back to Argo's deck! From the sensationally discovered Protobulgar Colchis to the Lower Danube. Once they climbed the high plateau to the north of present-day town of Balchik, at least 15 of the newly-arrived Protobulgars died (7.28% of the excavated burials) and all of them were buried with at least one artifact, which is a chronological indicator of *terminus ante quem*. The chronological scale of the metal and glass artifacts attempts to convince us that for some of them this happened in 681 precisely (Дончева-Петкова и др. 2016, обр. 59). It is especially interesting how in a closed complex, such as burial 148, some of the artifacts dated back the burial to 681, and the metal button yielded by the same burial is dated back to 750 according to the chronological scale. It could have happened only if the pagan had died twice during these 70 years.

In about 10 articles published over a decade until the publication of the monograph, L. Doncheva-Petkova repeatedly presented the same arguments supporting the establishment date of the Balchik cemetery. During this long period, she made insignificant corrections and suggested several new parallels, mainly from Greece, the Caucasus and the Crimea and finally from Bulgaria.

"Very important for the date of the cemetery" (Дончева-Петкова и др. 2016, 134) are several belt buckles related to the group of the so-called heraldic ornaments, whose use presumably (without this being explicitly mentioned in the text) ended in the various regions ca. the late 7th – the late 8th century. All these belt buckles, defined by the author as Byzantine or Byzantine imitations (derivatives), were yielded by cremation burials in pits and displayed no traces of fire (fig. 9 I). All of them, apart from being only single pieces of belt mountings, have been repaired, are deformed (the cross-shaped belt buckle yielded by burial 185 – see Г. Грозданова 2017, 94) (fig. 8), fragmented (the Corinth type of belt buckle found in burial 119 – see В. Илкова 2017, 94) (fig. 6 2), and perhaps with a missing plate (the B-shaped belt buckle yielded by burial 243) (fig. 9 I). As they do not display traces of fire, it can be suggested that they were not elements of the costume in which the deceased were put on the funeral pyre. Therefore, their interpretation in the text as an element of the costume (Дончева-Петкова и др. 2016, 131) is not reliable. The fact that most of these belt buckles were discovered in the upper part of the grave pits suggests that they have landed there after the burial space was filled in with the cremated human remains and the burnt wood. Therefore, they were put there as a grave good. Most of the metal and glass artifacts, whose function was most probably apotropaic, are also defaced, fragmented or out of use. These include the ancient antique coins yielded by burials 105 and 198 (Дончева-Петкова и др. 2016, 129). It might be suggested that this is a specific characteristic of the ritual, which is also present in all other biritual cemeteries and includes the use as grave goods of artifact, which were no longer used in the household. It is believed that apart from the metal and glass artifacts, ceramic vessels were put in the grave pits. These vessels were either buried when they have become unusable or have been especially made for the needs of the funeral ritual. A very indicative example in this respect is the cemetery at the village of Topola, situated very close to Balchik, whose excavations have been renewed in recent years, again under the leadership of Prof. L. Doncheva-Petkova.

If we ignore the above facts and assume that the discussed belt mountings can be regarded as reliable chronological indicators of the establishment date of the cemetery, the most reliable of them should be the belt buckle (Corinthian type) yielded by burial 119 (fig. 6 I) and the cross-shaped yielded by burial 185 (fig. 8). The latter, in fact, was until recently the only artifact supporting the thesis that the first burials of the cemetery took place in 681 precisely. The cemetery itself was defined as the "earliest one" as heavily emphasised by the authors (Дончева-Петкова 2009, 83). At present the "earliest" definition is not relevant anymore, but the comparative data base used by the final publication preceding the monograph has not in fact been updated.

The author's contribution to the "dispute" (my quotation marks – *author's note*) between M. Schulze-Dörrlamm and A. Aibabin about the date of the cross-shaped belt states (the italic is mine): "The small cross-shaped belt buckles are united in type D 22 and are dated back to the first – to the early second half of the 7th century according to the classification and the examples provided by M. Schulze-Dörrlamm (Schulze-Dörrlamm 2002, 192-193, Tail I). They are dated back to the reign of Emperor Heraclius (610-641) by a coin, found on the Samos island and related to the early period of the emperor's reign (610-614). The author *rightfully* disagrees on the date suggested by A. Aibabin – the early 9th century (two belt buckles discovered at the Chersoneses were yielded by a burial, which was dated back by a coin of Emperor Leo V – 813–820), *because all other finds of the type support the date she has suggested*" (Дончева-Петкова и др. 2016, 138). Those who are familiar with the issue and especially with M. Schulze-Dörrlamm's monograph, including the Bulgarian colleagues, may have noticed that L. Doncheva-Petkova's "opinion" is overexposed as a result of an objective reason. However, the dispute she seems to address with the comments does not exist, at least on these incorrectly quoted pages. M. Schulze-Dörrlamm's statement is that two belt buckles of the D22 type were found in tomb 18 at Chersonese together with the above mentioned coins and a belt buckle of the D25

type. To specify the context of these find, she refers (correctly) to A. Aibabin's publication from 1982, in footnote 835. She also adds that the coins cannot be related to this context because of their later date (Schulze-Dörrlamm 2009, 197). Those who have read Schulze-Dörrlamm's publication will certainly notice another fact pointed out in the beginning of the discussed paragraph: "There is only one piece of evidence proving beyond any doubt that the type D22 belt buckles were also elements of the clothing in the second half of the 7th century, and this evidence is provided by burial 1 in Catacomb 257 in Eski Kermen" (Schulze-Dörrlamm 2009, 197). The burial is situated next to the entrance of the catacomb and the type D 22 belt buckle was found *in situ* at the waist of the deceased.

L. Doncheva-Petkova herself finds it reasonable to specify the establishment date of the cemetery at Balchik as "the first decades of the Bulgarian state" based on the cross-shaped belt buckle discovered in catacomb 257 because the same catacomb yielded a coin of "the Emperor Constantine IV defeated by Khan Asparukh" (Дончева-Петкова 2009, 83). The counter-arguments to this conclusion and how it was reached have already been presented (Komatarova-Balinova 2016, 270). They are based on the fact that catacomb 257 is not a closed complex, and the cross-shaped belt buckle as well as the coin of Constantine IV belong to the artifacts yielded by funerals that are not contemporary (Gavrituchin 2008, 77-79, fig.19). Another fact can be added to this information. The device for the attachment to the strap is a Byzantine element similarly to the technology and, for some of the buckles, the decoration.

All examples specified in Schulze-Dörrlamm's monograph (there is no explanation why Doncheva-Petkova presented only two of them) provide evidence that the cross-shaped belt buckles produced in Byzantine workshops was fastened by a wedge (Schulze-Dörrlamm 2009, 193-196). The Byzantine cross-shaped belt buckles discovered in the Crimea have the same fastening (Айбабин 1990, рис. 41). Therefore, the cross-shaped belt buckle from Balchik with its fastener with spikes is a unique find (in the true sense of this definition), both for the cultural and historical space of pagan Bulgaria and for the Byzantine world, to whose presumable workshops it still cannot be related. This allows to suggest that this buckle, similar to the Corinth type of belt buckle, is also a derivative.

The presented parallels of the Corinth type of belt buckle are also numerous, and the artifact from Greece are especially informative. The specified iron belt buckles found during the archaeological excavations at Corinth (Дончева-Петкова и др. 2016, 137) are not unknown; they are not unusual either because Corinth was the center of the distribution of this fashion. It is also expected that the first imitations would have been produced at the same location or in a center situated close to it. The same situation is registered in the Crimea.

The numerous references (especially if they are correctly presented) reveal that all these belt buckles, apart from being very popular and "found in Turkey, Syria, the Crimea, Croatia, Hungary, Italy, etc." (Дончева-Петкова и др. 2016, 135), have sufficiently broad chronological limits. For example, in the Crimea these extend to the end of the 8th century (Nallbani 2005, 666). However, it does not become clear how all these parallels provide grounds for setting the establishment date of the Balchik cemetery to the first decades of the functioning of the Bulgarian state and even to the first year of its establishment.

The archaeological evidence for this claim is quite speculative, and in the exposition, after the extensive review of the parallels, are presented in the following sequence: "Despite the well-grounded opinions that the belt buckles can be worn long after the date of their production, the specified artifacts yielded by the Balchik cemetery suggest that they do not come from the conquered territories of Scythia Minor, where the Early Byzantine fortresses ceased to function during the first decades of the 7th century (Плетньов 2008, 26-29, 56-74 with ref.) and the archaeological excavations there did not provide Corinth type of belt buckles. They were most probably brought in the late 7th century by their owners" (Дончева-Петкова и др. 2016, 139). This marks the end of the archaeological arguments. What follows is the historical reconstructions and the well-known paragraphs of "The Chronicle" of Theophanes the Confessor, which "set" the establishment of the Protobulgar cemetery at Balchik in 681.

How many of these parallels and arguments are sufficient enough in the attempts to define "the phases in the development of the cemetery" (Дончева-Петкова и др. 2016, обр. 61), and are they

valid in the development of the typological and chronological scale of pottery (Дончева-Петкова и др. 2016, обр. 60), especially in its chronological part. Let this be a task for the "future investigators", whom L. Doncheva-Petkova addresses in the final part of her monograph, asking them to continue her efforts. Perhaps they "will survey for such sites both in the Cuban-Black Sea region and on the territories of present-day Ukraine and Moldova" (Дончева-Петкова и др. 2016, 171).

The more skeptical among them, after a while, will probably doubt the myth of the Protobulgar Colchis. But this doubt will hardly be forgiven. Probably this is the place to mention that a considerable number of publications have been accumulated over the last half century following the publication of the "The Early Turkic People of the Northern Caucasus" by Y. Fyodorov and G. Fyodorov, referred to at the beginning of the monograph's conclusion. Also, none of the contemporary researchers on the so-called Caucasian problems is among the followers of the Caucasian myth created in the mid-20th century (see for example Kazanski, Mastykova 2003).

However, the development of its Bulgarian version is an anachronism for the end of the second decade of the 21st century, no matter how original it may sound. After the extreme efforts and the long-lasting work (including the "permanent, enthusiastic" but above all "neglected" team at the field) "The Protobulgar cemetery at Balchik" brings us back in the mid-1970s and Zhivka Vazharova's concepts. The formation of the state and its independent culture are again brought to the two extremely simple processes suggested by Z. Vazharova: the migration of population from one place to another and the preservation of its material culture on the new territories.

The distinct sequence of these processes, for that already past period, is now "resurrected" by new "arguments" and conclusions, which contradict each other. The most impressive arguments in the conclusion of the monograph are that: "objective information" evidence for a population which still at the North Caucasus "settled down" (Дончева-Петкова и др. 2016, 167), although the dawn of the Bulgarian culture reasonably is "related to the sites from the Sivashovka group" (Дончева-Петкова и др. 2016, 170), which was undoubtedly left by nomadic population in the steppes of the Northern Black Sea coast. The Protobulgars-farmers who came to Balchik from the Caucasus still kept the memory of those past times when they have wandered over unknown territories because they continued to worship the horse as a sacred animal and for that reason there are no horses in the Balchik cemetery (Дончева-Петкова и др. 2016, 172). The fact that they were farmers and brought the horse worshipping and the parts of the heraldic belt mountings, whose parallels, however, originate not from the territories in which the investigators seek for Great Bulgaria or the ancient Protobulgar Colchis, but from the present-day territories of Albania, Greece and Syria. During their migration to the west they had dragged along local population, evidenced by the (non)existing parallels of ceramic vessels from Pastirskoe Gorodishte, and the site itself, on the last page of the conclusion, was relocated from the small tributary of the Tyasmin River on the Dnieper River (Дончева-Петкова и др. 2017, 174). And many others, and many others.

Regardless of the conceptual approach to the "Kossinna's demon", if we go back to F. Curta's metaphor, "the image of the Protobulgar" in Z. Vazharova's monograph seems more reliable, probably because at that time the "face of the demon" was not so strongly distorted.

The development and the extension of Kossinna's "historical inevitability" are unpredictable. The "future investigators" have the responsibility whether, based on an already published artifact, they are going to use it rationally or will contribute to the development of a myth. Or absurdity.

I would like to express my gratitude to Alexei Pyankov and Inga Druzhinina who provided an access to archive documents and publications which I would never be able to access as well as for the consultancy in the period 2012 – 2014 and most of all – for the dedicated time.

Цитирана литература:

Bibliography:

- Айбабин 1990: А. И. Айбабин. Хронология могильников Крыма позднеантичного и раннесредневекового времени. – В: Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, I. Симферополь, 1990, 3-86, 175-241.
- Аксёнов 2002: В. С. Аксёнов. Деревянные конструкции могильника салтовской культуры Красная Горка. – В: Хазарский альманах, Т.1. Харьков, 2002, 6-17.
- Аксёнов 2003: В. С. Аксёнов. Погребения с крымской посудой могильника Салтовской культуры Красная Горка. – В: Vita Antiqua, 5-6. Київ, 2003, 180-191.
- Аксёнов, Михеев 1998: В. С. Аксёнов, В. К. Михеев. Крымский импорт и хронология некоторых салтовских памятников верховий Северского Донца. – В: Культура Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (вопросы хронологии). Самара, 1998, 344-357.
- Аксёнова 2007: Н. Аксёнова. Этническая принадлежность погребений по обряду кремации в среде салтово-маяцкой культуры (на примере биритуальных могильников). – В: Проблемы на прабългарската история и култура, 4-1. София, 2007, 221-231.
- Ангелова, Дончева-Петкова 1990: С. Ангелова, Л. Дончева-Петкова. Традиции в прабългарската излъскана керамика. – Добруджа, 7, 1990, 62-68.
- Атавин 1996: А. Г. Атавин. Погребения VII – начала VIII вв. из Восточного Приазовья. – В: Культура Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. Самара, 1996, 209-264.
- Безуглов, Науменко 1999: С. И. Безуглов, С. А. Науменко. Новые находки византийских и иранских импортов в степях Подонья. – В: Донская археология, 1(2). Ростов-на-Дону, 1999, 35-42.
- Веймарн, Айбабин 1993: Е. В. Веймарн, А. И. Айбабин. Скалистинский могильник. Киев, 1993.
- Въжарова 1976: Ж. Въжарова. Славяни и прабългари по данни на некрополите VI – XI в. на територията на България. София, 1976.
- Въжарова 1986: Ж. Въжарова. Средновековното селище с. Гарван, Силистренски окръг VI – XI в. София, 1986.
- Гавритухин, Пьянков 2003: И. О. Гавритухин, А. В. Пьянков. Древности и памятники VIII-IX ввек. – В: Т. И. Макарова, С. А. Плетнёва (ред.). Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV – XIII века. Археология, Т. 19. Москва, 2003, 195-200.
- Григорев 2006: В. Григорев. Ориентация на гробовите в старобългарските двубредни некрополи на Долен Дунав. – Археология, 2006, 1-4, 47-64.
- Грозданова 2017: Г. Грозданова. Тока, VII в. – В: М. Даскалов, С. Горянова, М. Райчева, Г. Грозданова (ред.). Каталог на изложбата „Езическа България – власт и общество“. София, 2017, 94.
- Джигунова 2000: Ф. К. Джигунова. Западное Предкавказье в IV-IX вв. (Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук). Санкт-Петербург, 2000.
- Дмитриев 1978: А. В. Дмитриев. К вопросу об этнической принадлежности трупосожжения конца VIII-IX века в районе Новоросийска-Геленджика. – В: Археология Северного Кавказа. VIII Крупновские чтения. Тезисы докладов. Нальчик, 1978, 48-49.
- Дмитриев 1979: А. В. Дмитриев. Могильник эпохи переселения народов на реке Дюрсо. – Краткие сообщения Института археологии, 158, 1979, 52-57.
- Дмитриев 2003: А. В. Дмитриев. Могильник Дюрсо – эталонный памятник древностей V – IX ввек. – В: Т. И. Макарова, С. А. Плетнёва (ред.). Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV – XIII века. Археология, Т. 19. Москва, 2003, 200-206.
- Дончева-Петкова 2009: Л. Дончева-Петкова. Некрополът при Балчик. Нови данни за прабългарите. – Археология, 2009, 1-2, 77-89.
- Дончева-Петкова и др. 2016: Л. Дончева-Петкова, К. Апостолов, В. Русева. Прабългарският некропол при Балчик. София, 2016.
- Инкова 2017: М. Инкова. Тока тип „Коринт“. – В: М. Даскалов, С. Горянова, М. Райчева, Г. Грозданова (ред.). Каталог на изложбата „Езическа България – власт и общество“. София, 2017, 94.
- Клейн 1993: А. Клейн. Феномен советской археологии. Санкт-Петербург, 1993.
- Клисуранов 2013: К. Клисуранов. Бележки към проблема за трупопогребенията в степите на Източна Европа (V-VII в.) и на Долен Дунав (VII-IX в.). – Добруджа, 24-25, 2013, 113-124.
- Ковалевская 1996: В. Б. Ковалевская. Проблемы математической обработки археологического материала VI – IX вв. (по материалам Кавказа). – В: Культура Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. Самара, 1996, 5-23.
- Комар 1999: А. В. Комар. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии) – In: Vita Antiqua, 2. Київ, 1999, 111-136.
- Комар, Кубышев, Орлов 2005: А. В. Комар, А. И. Кубышев, Р. С. Орлов. Погребения кочевников VI – VII вв. Из Северо-Западного Приазовья. – В: Степи Европы в эпоху средневековья, Т. 5. Донецк, 2005, 245-431.
- Коматарова-Балинова 2010: Е. Коматарова-Балинова. Езическите некрополи на Долен Дунав и некрополите в ареала на Салтово-Маяцката култура. Автореферат на дисертация за присъждане на научната и образователна степен „доктор“. София, 2010.
- Коматарова-Балинова 2012: Е. Коматарова-Балинова. Сравнительная характеристика элементов погребального обряда биритуальных могильников нижнедунайского населения и салтово-маяцкой культуры. – В: А. В. Евлевский (ред.). Степи Европы в эпоху средневековья, Т. 9. Донецк, 2012, 135-165.
- Кравченко 2005: Э. Е. Мусульманское население среднего течения Северского Донца и распространение ислама в Восточной Европе в хазарское время. – В: А. В. Евлевский (ред.). Степи Европы в эпоху средневековья, Т. 4. Донецк, 2005, 153-186.
- Курта 2009: Ф. Курта. Създаването на славяните. История и археология на Долнодунавския регион ок. 500 – 700 г. София, 2009.

- Ловпаче 1984: Н. Ловпаче. Погребальный обряд средневековых адыгов и место керамики в сопровождающем инвентаре. – В: Вопросы археологии Адыгеи. Майкоп, 1984, 128-146.
- Малашев 2001: В. Ю. Малашев. Керамика раннесредневекового могильника Мокрая Балка. Москва, 2001.
- Михеев 2004: В. К. Михеев. Северо-западная окраина Хазарии в свете новых археологических открытий. – В: Хазарский альманах, Т. 3. Киев-Харьков, 2004, 74-93.
- Носкова 2002: Л. М. Носкова. К вопросу об этническом составе Среднего Закубья в эпоху раннего средневековья. – В: Н. А. Гожева, У. И. Трейнер (ред.). Материальная культура Востока, Вып. 3. Москва, 2002, 169-188.
- Плетнёва 1967: С. А. Плетнёва. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. Москва, 1967.
- Плетнёва 1981: С. А. Плетнёва. Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья. – В: Плиска-Преслав, Т. 2. София, 1981, 9-19.
- Пьянков 1990: А. В. Пьянков. Новый средневековый могильник у аула Казазово. – В: Древние памятники Кубани. Краснодар, 1990, 158-165.
- Пьянков 2002: А. В. Пьянков. К вопросу об абазинском происхождении кремационных погребений III-XIII веков из Кубано-черноморского региона. – В: Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Ростов-на-Дону, 2002, 13-17.
- Пьянков, Тарабанов 2004: А. В. Пьянков, В. А. Тарабанов. Воинский комплекс 25 из Молдовановского могильника (Раскопки 1989 г.) – В: Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа, Вып. 3. Армавир, 2004, 275-292.
- Пьянков, Тарабанов 2008: А. В. Пьянков, В. А. Тарабанов. Кремационные погребения Кубани и Подонья салтовского времени: опыт сопоставления. – В: Г. Е. Афанасьев (ред.). Древности Юга России. Москва, 2008, 275-295, 205-213.
- Рашев 2005: Р. Рашев. Прабългарите през V – VII век. София, 2005.
- Саханев 1914: В. Саханев. Раскопки на Северном Кавказе в 1911-1912 гг. – В: Известия императорской археологической комиссии, Вып. 56. Петроград, 1914, 75-208.
- Сташенок 2007: Д. А. Сташенок. О хронологическом соотношении двух памятников раннеболгарского времени в Среднем Поволжье. – В: Проблемы на прабългарската история и култура, 4-1. София, 2007, 417-433.
- Тарабанов 1989: В. А. Тарабанов. Отчет о раскопках грунтового могильника в с. Молдованское, Крымского района, Краснодарского края – В: Архив ИА-РАН, Р-1, 14149.
- Тарабанов 1993: В. А. Тарабанов. Поселения болгар на правом берегу Кубани. – В: Studia Pontocavcasica, I. Древности Кубани и Черноморья. Краснодар, 1993, 115-122.
- Успенский 2012: П. С. Успенский. Могильники с трупосожжениями VIII-XIII вв. на Северо-западном Кавказе (Территория и динамика распространения). – В: Новейшие открытия в археологии Северного Кавказа. Исследования и интерпретации. Крупновские чтения, XXVII. Махачкала, 2012, 388-390.
- Успенский 2015: П. С. Успенский. Кремационные погребения Северо-западного Кавказа VIII-XIII вв. как исторический источник. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Москва, 2015. (рукопись с использован сь знанием и согласием от автора)
- Флёрова 2001: В. Е. Флёрова. Подкурганые погребения Восточноевропейских степей и пути сложения культуры Хазарии. – В: Степи Европы в эпоху средневековья, Т. 2. Донецк, 2001, 163-190.
- Arnold 1990: B. Arnold. The Past as Propaganda: Totalitarian Archaeology in Nazi Germany. – Antiquity, 64, 464-478.
- Brather 2002: S. Brather. Ethnic Identities as Constructions of Archaeology: The Case of Alamanni. – In: A. Gillett (Ed.). On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages. Turnhout, 2002, 149-176.
- Comşa 1972: M. Comşa. Directions et étapes de la pénétration des Slaves la Péninsule balkanique aux VIe-VIIe siècles (avec un regard spécial sur la territoire de la Roumanie). – Balcanoslavica, 1, 1972 (1971), 9-28.
- Curta 2008: F. Curta. The Elephant in the Room. A Reply to Sebastian Brather. – In: Ephemeris Napocensis, 2008, XXIII, 163-174.
- Gadjiev et al. 2007: M. Gadjiev, Ph. Kohl, R. Magomedov. Mythologising the Remote Past for Political Purposes in the North Caucasus. – In: B. Grant, L. Yalçın-Heckmann (Eds.). Caucasus Paradigms. Anthropologies, Histories and the Making of a World Area. Halle Studies in the Anthropology of Eurasia, vol. 13. New Brunswick – London, 2007, 119-141.
- Gavrituchin 2008: I. Gavrituchin. Archaeological Heritage of the Avar Khaganate and the Southern Part of Eastern Europe. Periodisation, Dating and Synchronisation. – ANTAEUS, 29-30, 2008, 63-125.
- Hakenbeck 2016: S. Hakenbeck. Migration in Archaeology: Are we Nearly There Yet? – Archaeological Review from Cambridge, 2016, 23.2, 9-26.
- Kazansky, Mastikova 2003: M. Kazansky, A. Mastikova. Les peuples du Caucase du Nord. Le début de l'histoire (Ier – VII e siècle apr. J. – C.). Errance. – Paris, 2003.
- Komatarova-Balinova 2016: E. Komatarova-Balinova. Issues and Myths in the Bulgarian Early Medieval Archaeology. – In: Степи Восточной Европы в средние века. Сборник памяти Светланы Александровны Плетнёвой. Москва, 2016, 258-288.
- Kossina 1911: G. Kossina. Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie (Mannus-Bibliothek, Band 6). Würzburg, 1911.
- Nallbani 2005: E. Nallbani. Précisions sur un type de ceinture Byzantine: La plaque-boucle du type Corinthe au haut Moyen âge. – In: Travaux et Mémoires, 15. Mélanges Jean-Pierre Sodini. Paris, 2005, 655-672.
- Schulze-Dörrlamm 2009: M. Schulze-Dörrlamm. Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum. Teil I: Die Schnallen ohne Beschlag, mit Laschenbeschlag und mit festem Beschlag des 5. bis 7. Jahrhunderts (2. Aufl.) Mainz, 2009.
- Trigger 1980: B. G. Trigger. Gordon Childe. Revolutions in Archaeology. London, 1980.
- Trigger 1989: B. G. Trigger. A History of Archaeological Thought. Cambridge, 1989.
- Veit 1989: U. Veit. Ethnic Concepts of German Prehistory: A Case Study on the Relationship between Cultural Identity and Archaeological Objectivity. – In: Archaeological Approaches to Cultural Identity. London, Boston and Sidney, 1989, 35-56.
- Veit 2000: U. Veit. Gustaf Kossina and His Concept of a National Archaeology. – In: Härke (ed.). Archaeology, Ideology and Society (The German Experience). Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien, 2000, 40-64.

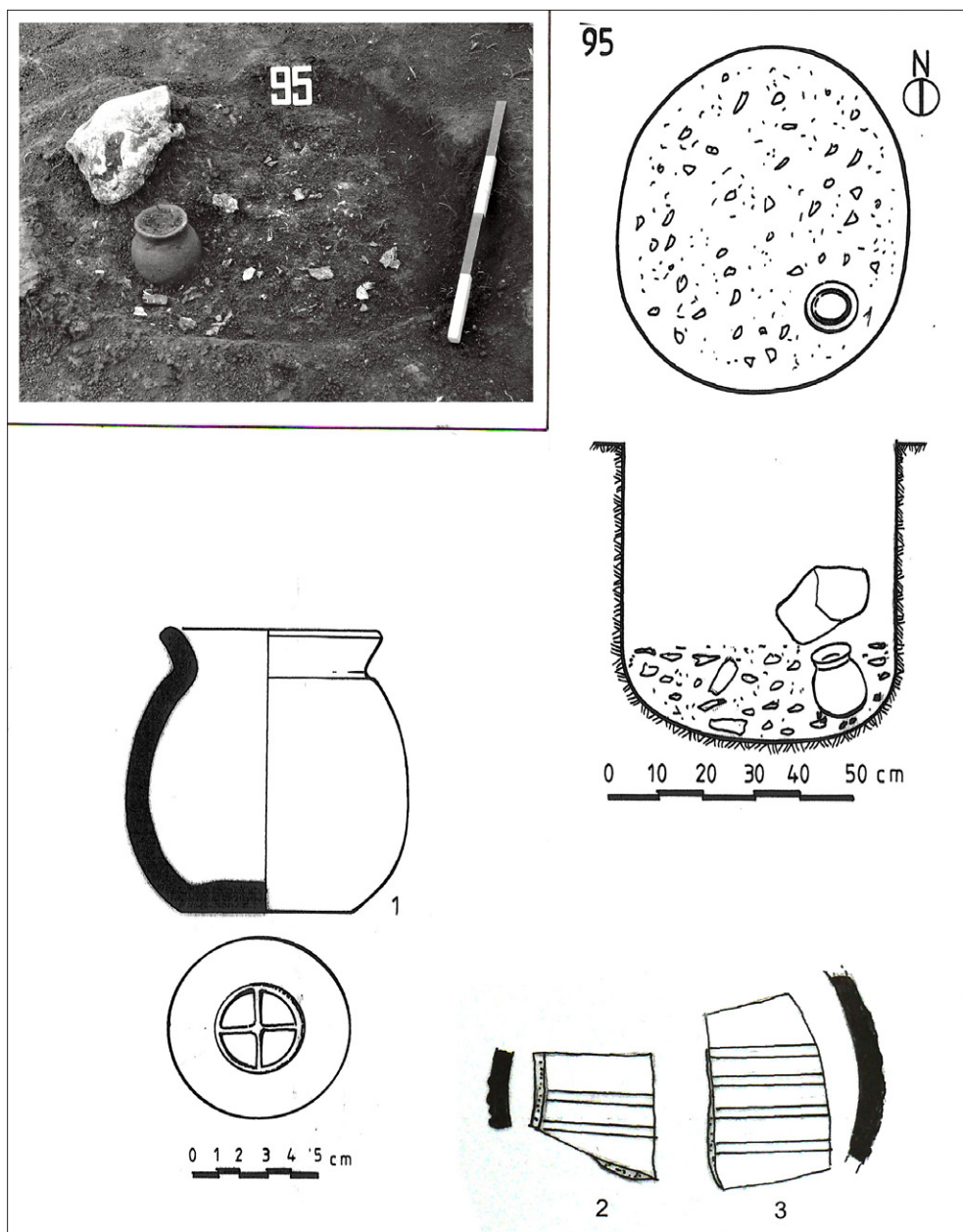
Обр. 1. Местоположение на ранносредновековния некропол при Балчик

Fig. 1. The location of the early medieval cemetery at Balchuk.

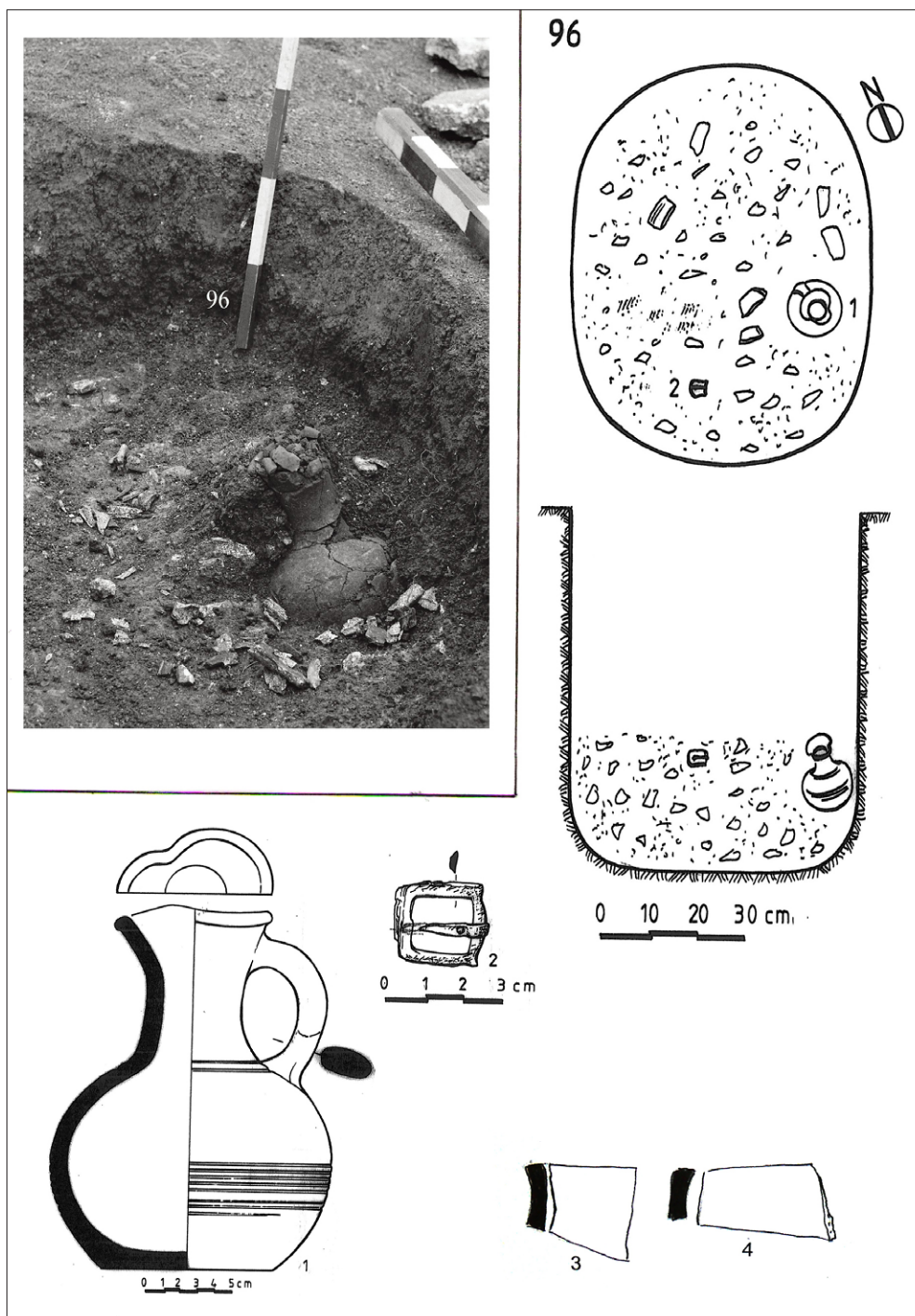
Обр. 2. Участък от некропола при Балчик, проучен през 2005 г. Фото: Е. Коматарова-Балинова (северната посока е условно обозначена)

Fig. 2. A sector of the Balchik cemetery excavated in 2005. Photograph by E. Komatarova-Balinova (the north is marked).

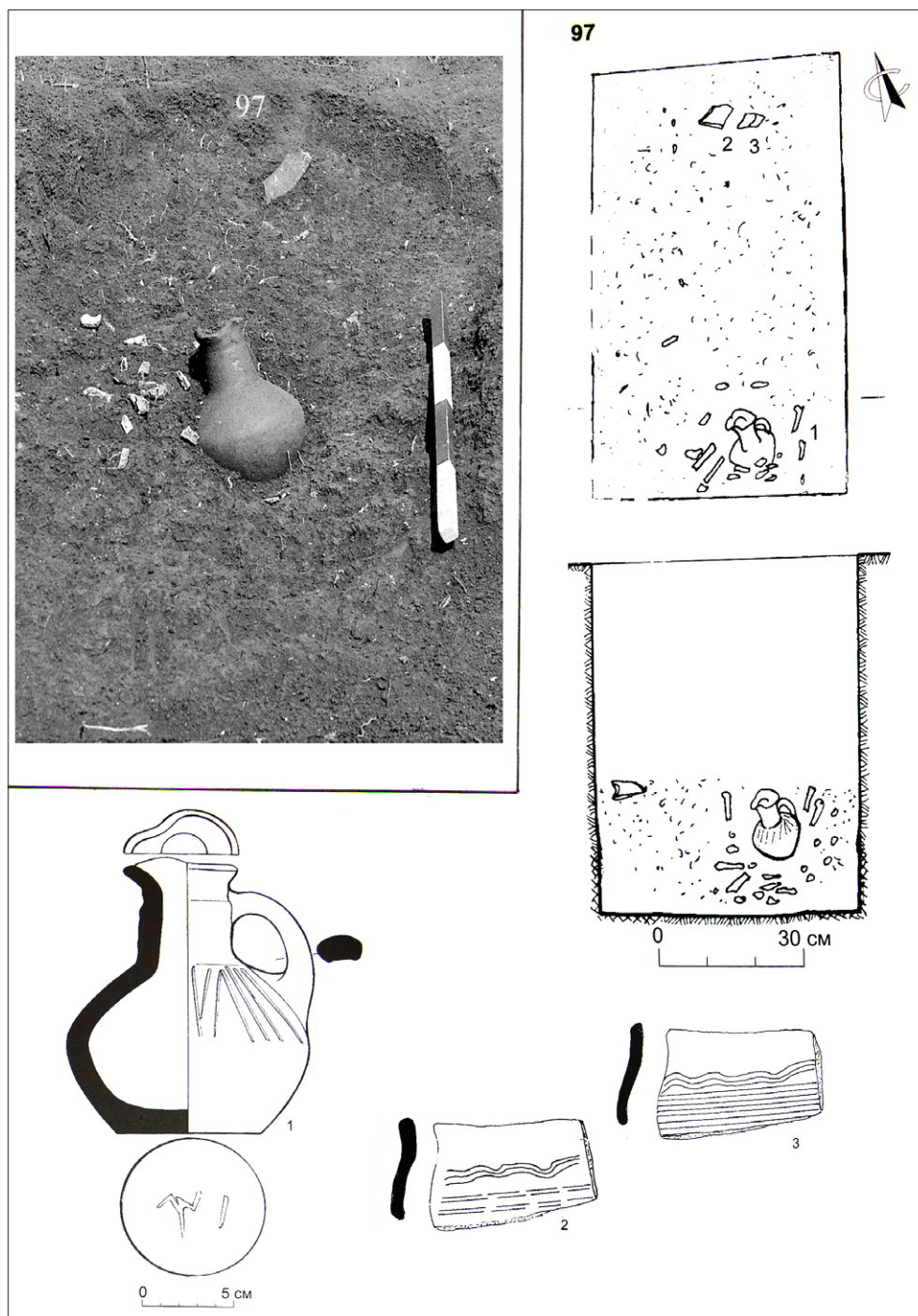
Обр. 3. Гроб с кремация 95 с неговия инвентар, проучен в периода 1994 – 1995 г. (по Дончева-Петкова и др. 2016, Табла II, LXII)

Fig. 3. Cremation burial 95 with the yielded grave goods, excavated in 1994–1995 (after Дончева-Петкова и др. 2016, Табла II, LXII).

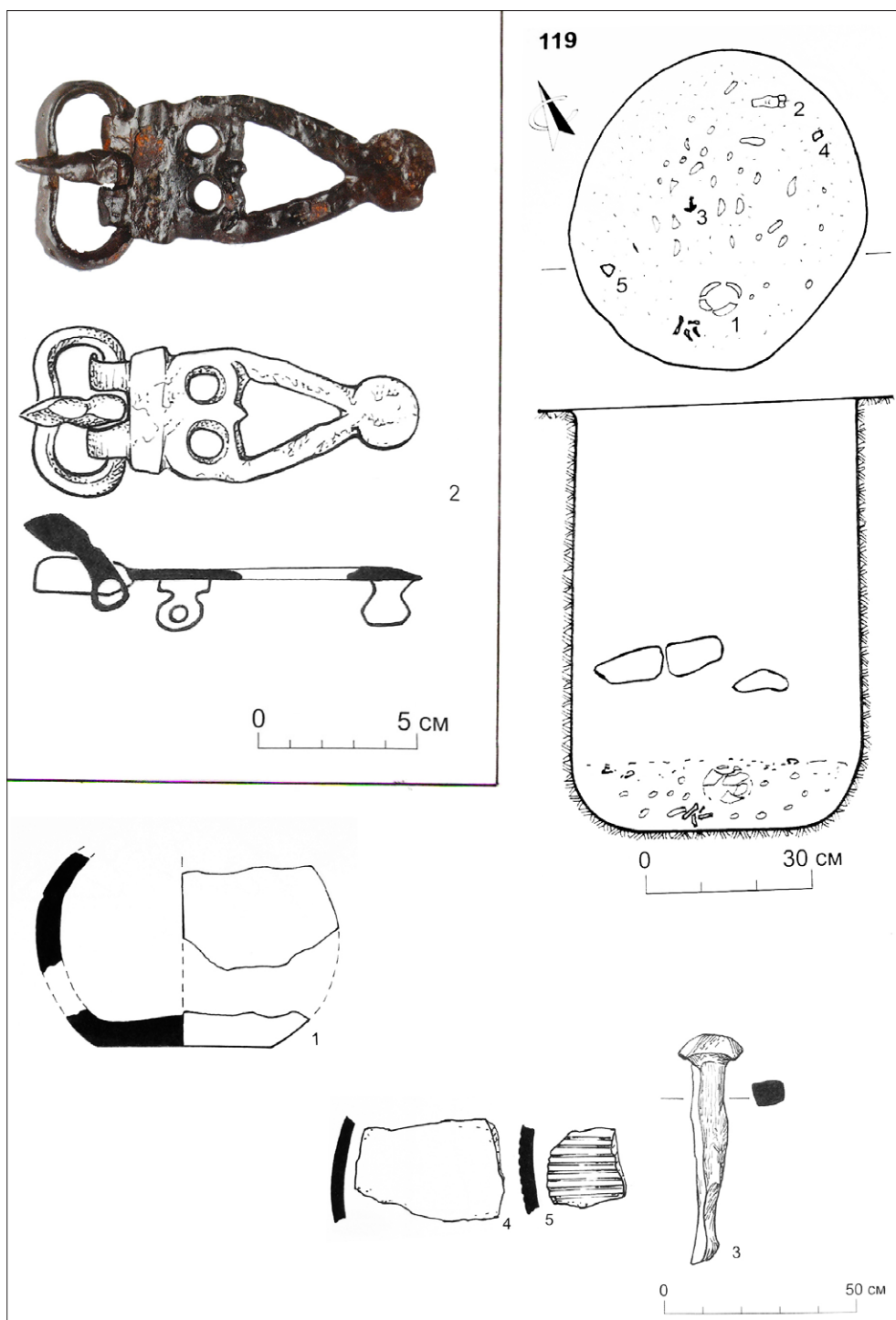
Обр. 4. Гроб с кремация 96 с неговия инвентар, проучен в периода 1994 – 1995 г. (по Дончева-Петкова и др. 2016, Табла II, LXIII)

Fig. 4. Cremation burial 96 with the yielded grave goods, excavated in 1994–1995 (after Дончева-Петкова и др. 2016, Табла II, LXIII).

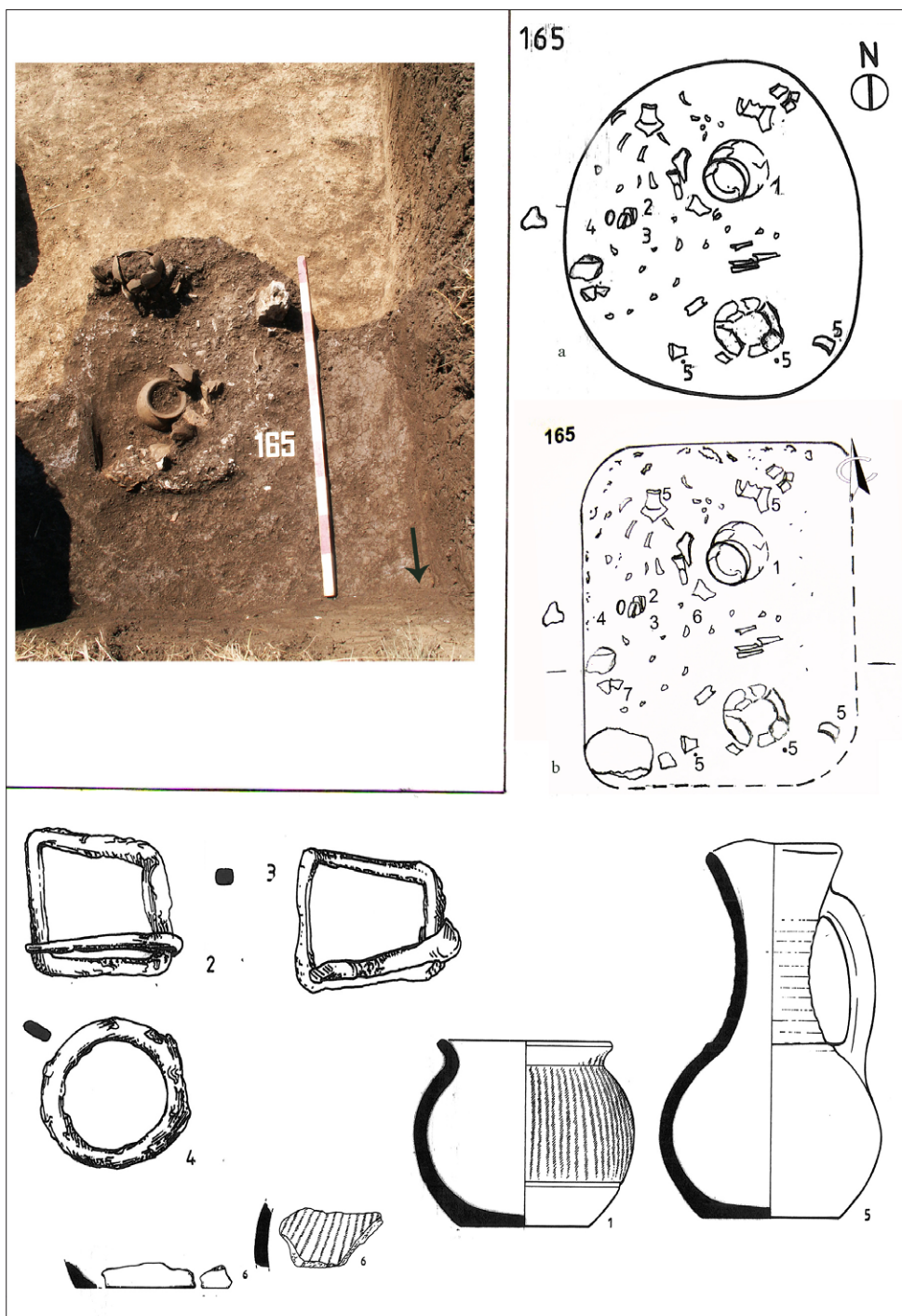
Обр. 5. Гроб с кремация 97 с неговия инвентар, проучен в периода 1994 – 1995 г. (по Дончева-Петкова и др. 2016, Табло LXIV)

Fig. 5. Cremation burial 97 with the yielded grave goods, excavated in 1994–1995 (по Дончева-Петкова и др. 2016, Табло LXIV).

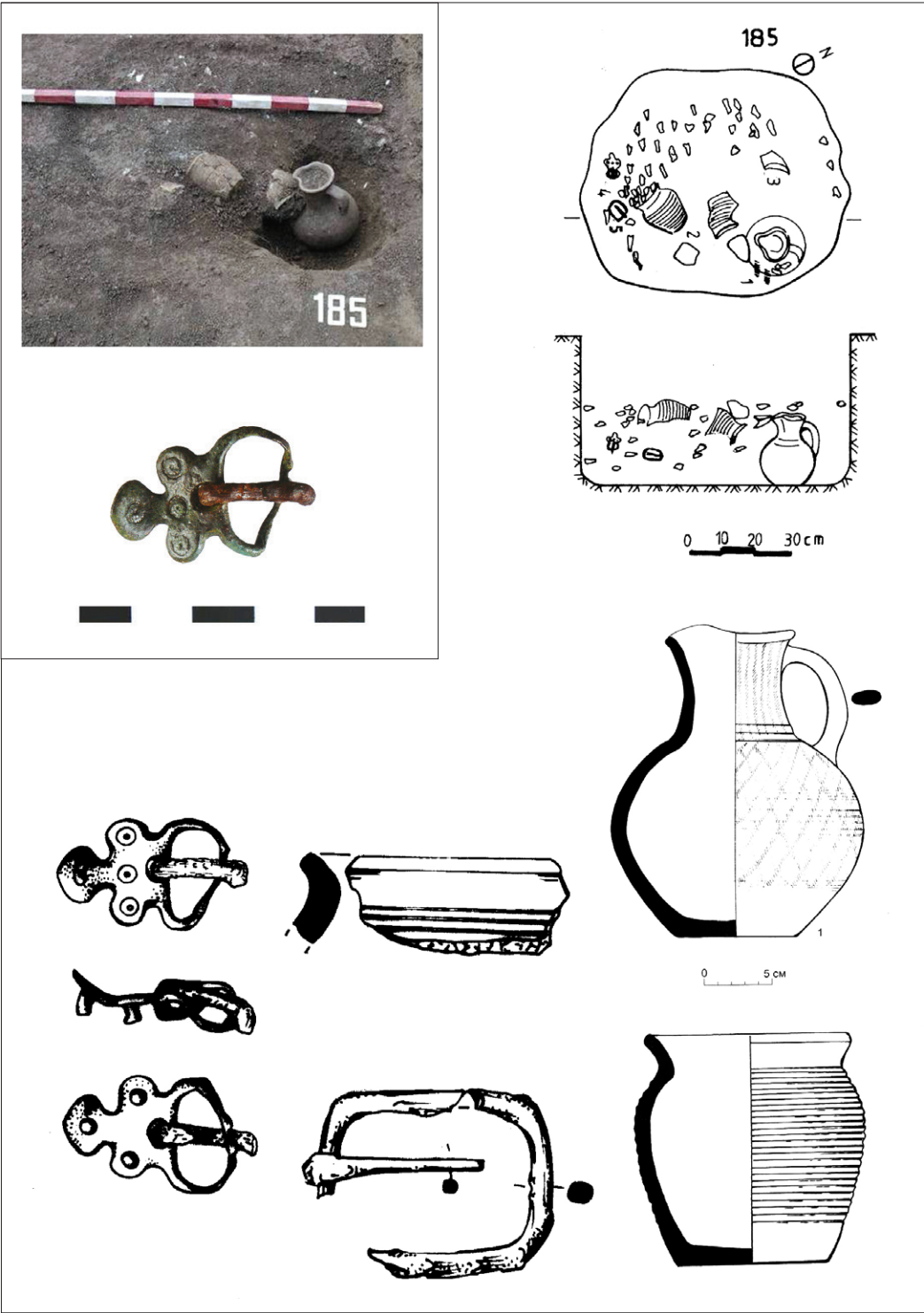
Обр. 6. Гроб с кремация 119 с неговия инвентар, проучен в периода 1994 – 1995 г. (по Дончева-Петкова и др. 2016, Табло LXXVIII; Инкова 2017, 94)

Fig. 6. Cremation burial 119 with the yielded grave goods, excavated in 1994–1995 (по Дончева-Петкова и др. 2016, Табло LXXVIII; Инкова 2017, 94).

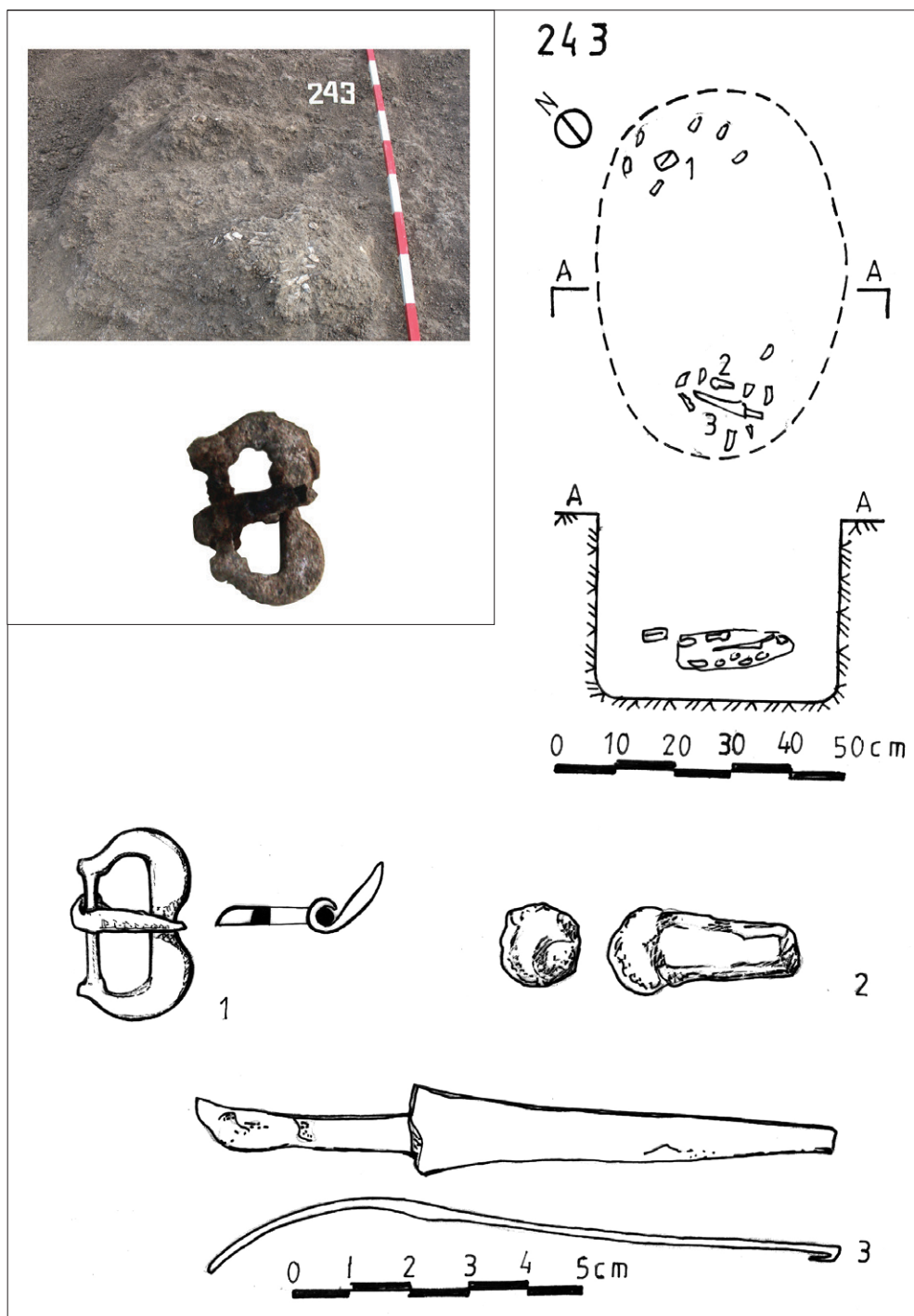
Обр. 7. Гроб с кремация 165 с неговия инвентар, проучен през 2005 г.; а – графично представяне, според теренната документация, постъпила в НАИМ; б – графично представяне в монографията (Дончева-Петкова и др. 2016, табло CXXV). Фото: Е. Коматарова-Балинова (северната посока е условно обозначена)

Fig. 7. Cremation burial 165 with yielded the grave goods, excavated in 2005; a – a drawing based on the field documentation deposited in the NIAM's Academic Archive; b – a drawing in the monograph (Дончева-Петкова и др. 2016, Табло CXXV). Photograph by E. Komatarova-Balinova (the north is marked).

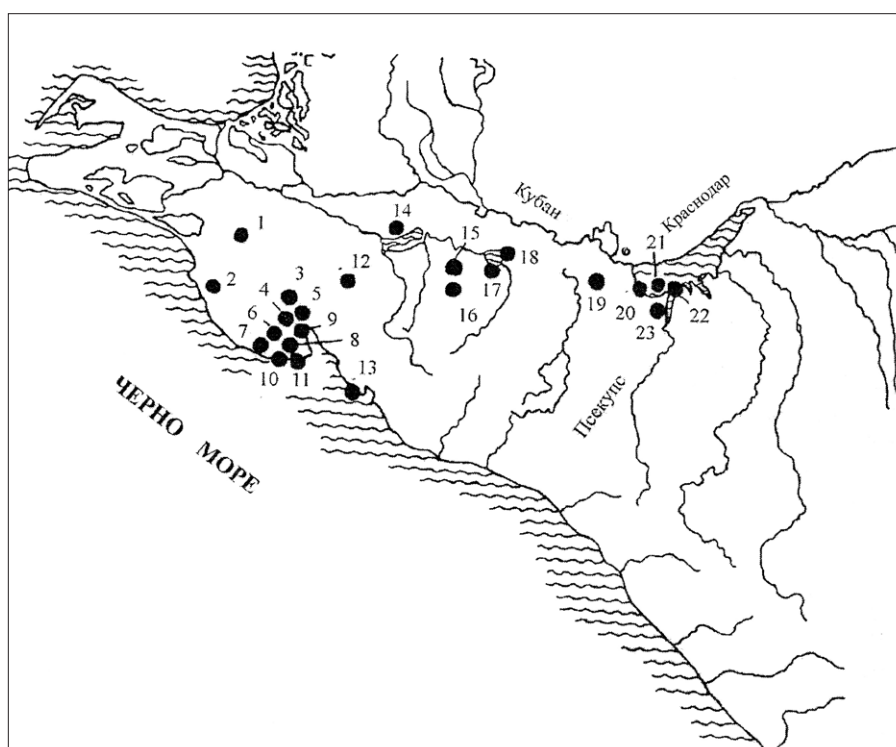
Обр. 8. Гроб с кремация 185 с неговия инвентар, проучен през 2006 г. (по Дончева-Петкова и др. 2016, табло CL; Грозданова 2017, 94; фото от теренната документация, предадена в Архива на НАИМ)

Fig. 8. Cremation burial 185 with the grave goods, excavated in 2006 z. (after Дончева-Петкова и др. 2016, Табло CL; Грозданова 2017, 94; a photograph from the field documentation deposited in the NIAM's Academic Archive).

Обр. 9. Гроб с кремация 243 с неговия инвентар, проучен през 2008 г. (Дончева-Петкова и др. 2016, табло CCXXIV; фото от теренната документация, предадена в Архива на НАИМ)

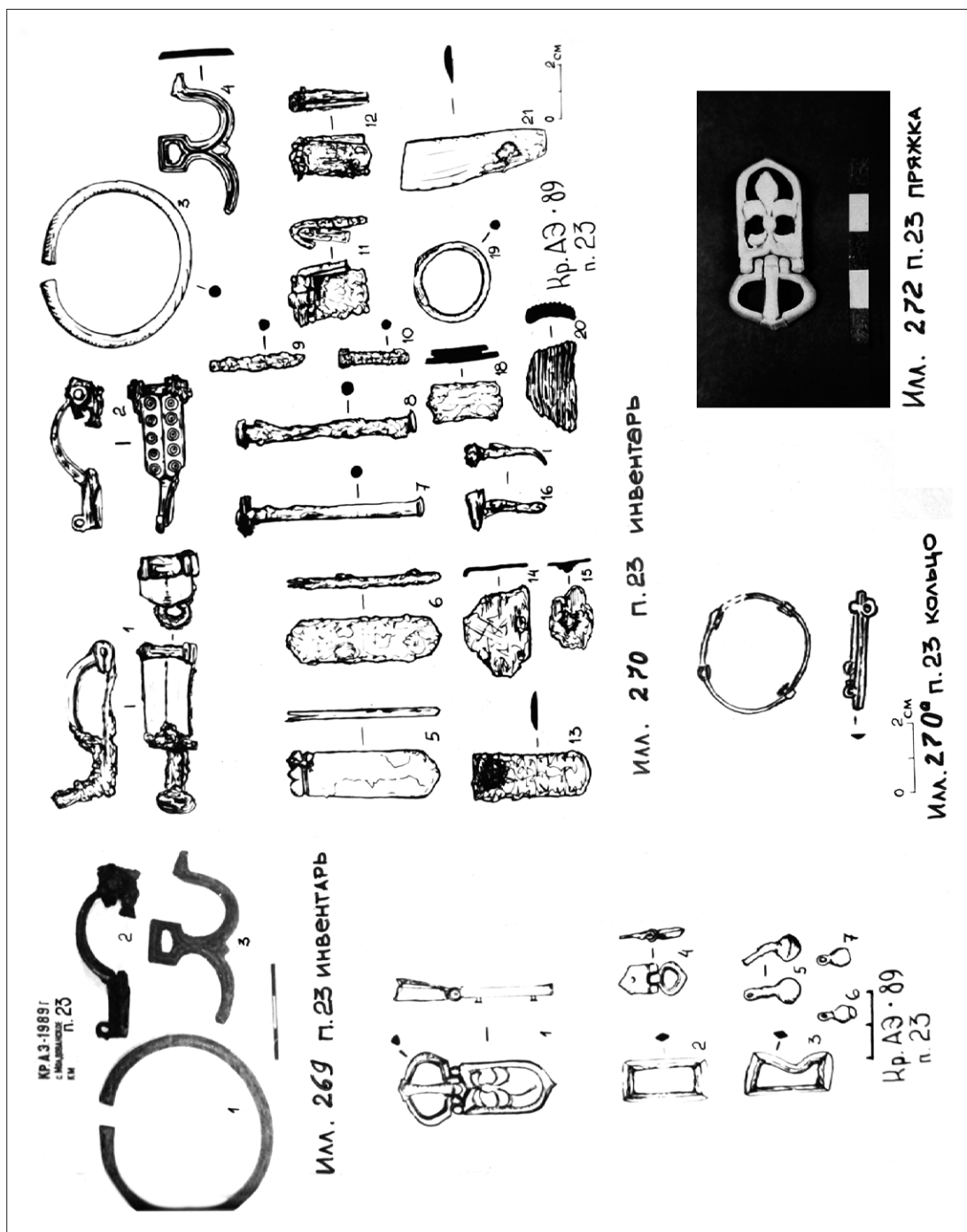
Fig. 9. Cremation burial 243 with the yielded grave goods, excavated in 2008 г. (Дончева-Петкова и др. 2016, Табло CCXXIV; a photograph from the field documentation deposited in the NIAM's Academic Archive).

Обр. 10. Местоположение на некрополите с кремация от Кубано-Черноморската група от периода VIII – X в.
(по Гавритухин, Пьянков, 2003)

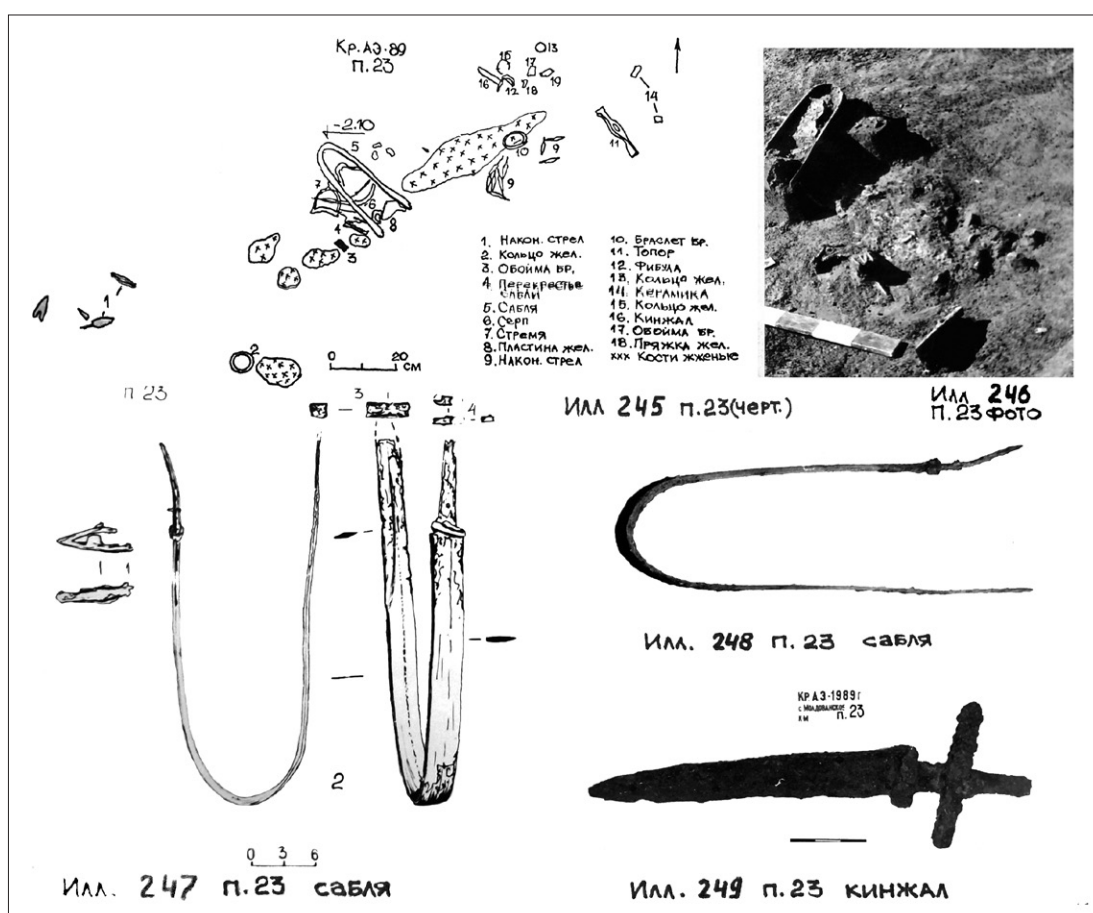
1. Станция Гастагаевска; 2. Селище Су-Псех; 3. Ленински път; 4. Восмая Щел; 5. Цемолдина; 6. Болише хутора;
7. Дюрсо; 8. Болтин; 9. Новоросийск; 10. Южна озерейка; 11. Мисхако; 12. Молдованское; 13. Борисово;
14. Евсеевско стопанство; 15. Обществени; 16. Хабл; 17. Бугаиски бугор; 18. Крюковски мис; 19. Тахтамукеевски;
20. Казазово; 21. Некропол при устието на р. Диш; 22. Псекупс; 23. Ново-Вочепшийски некропол

Fig. 10. Location of the cemeteries with cremation burials of the Kuban–Black Sea group dated back to the 8th – 10th century.

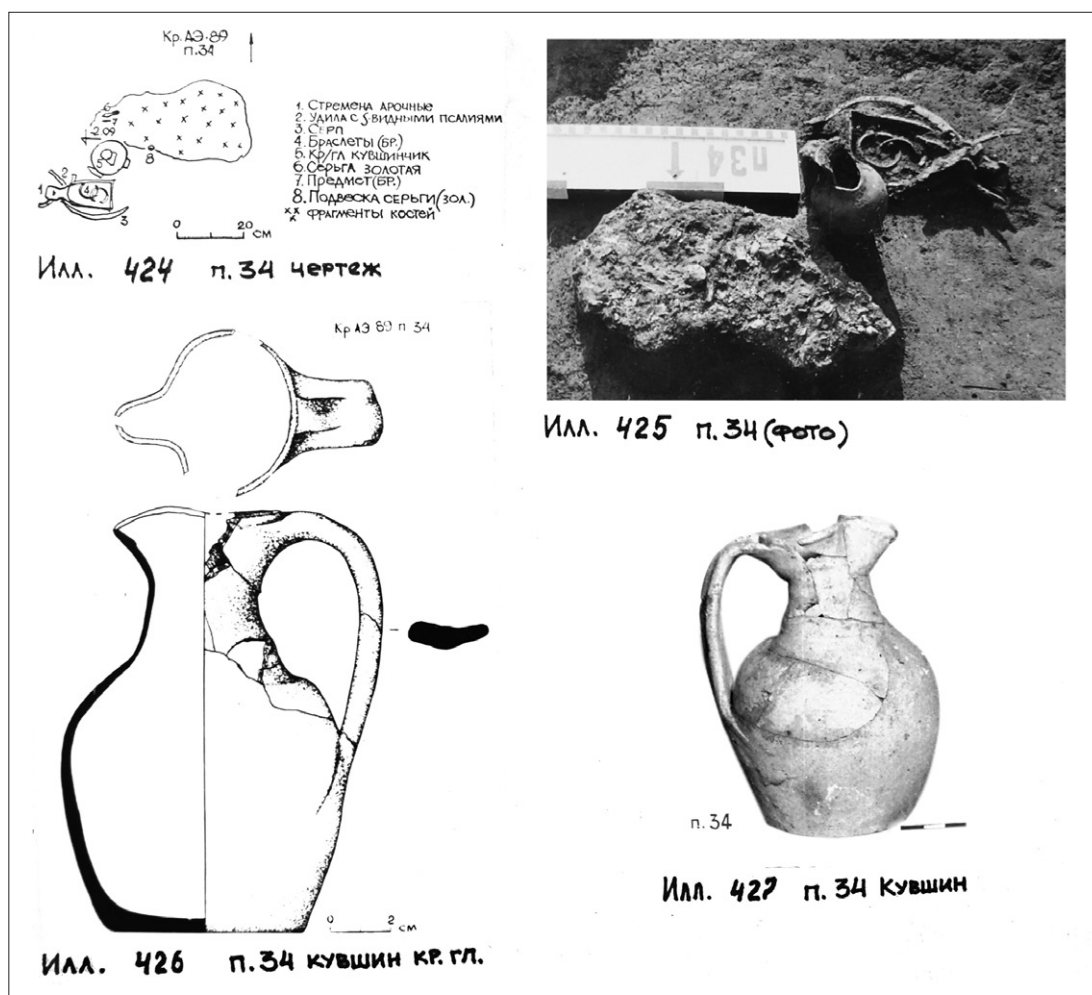
Обр. 11. Раннесредневековен некропол с кремация при с. Молдованское, Краснодарски район, гроб 23 с неговия инвентар (по Тарабанов 1989, факсимиле)

Fig. 11. Early medieval cemetery with cremation burials at the village of Moldovanskoye, Krasnodar region, burial 23 with the yielded grave goods (after Тарабанов 1989).

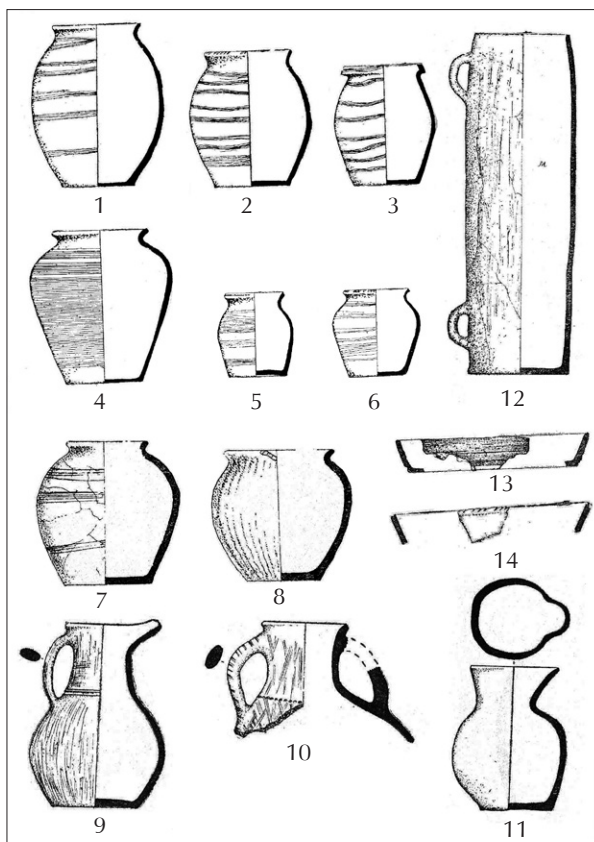
Обр. 12. Раннесредневековен некропол с кремация при с. Молдованское, Краснодарски район, гроб 23 с неговия инвентар (по Тарабанов 1989, факсимиле)

Fig. 12. Early medieval cemetery with cremation burials at the village of Moldovanskoje, Krasnodar region, burial 23 with the yielded grave goods (after Тарабанов 1989).

Обр. 13. Раннесредневековен некропол с кремация при с. Молдованское, Краснодарски район, гроб 34 с неговия инвентар (по Тарабанов 1989, факсимиле)

Fig. 13. Early medieval cemetery with cremation burials at the village of Moldovanskoye, Krasnodar region, burial 34 with the yielded grave goods (after Тарабанов 1989).

Обр. 14. Керамика от селищата и некропола при Казазово II, Краснодарски район (по Тарабанов 1993)

Fig. 14. Pottery yielded by the settlements and the cemetery at Kazazovo II, Krasnodar region (after Тарабанов 1993).

Обр. 15. 1. Кана от гроб 165 от некропола при Балчик, без мащаб (фото: Радостина Енчева, ИМ Балчик); 2. Кана от Кайбелския могилен некропол, без мащаб (по Сташенков, 2007); 3 – 5. съдове от некропола при Болшие Тархани, без мащаб (Национален музей на Република Татарстан, Казан, фото: Е. Коматарова-Балинова)

Fig. 15. 1. A jug yielded by burial 165 from the Balchik cemetery (photograph by Radostina Encheva, Balchik Historical Museum); 2. A jug yielded by the Kaibel burrow cemetery (after Сташенков, 2007); 3–5. Ceramic vessels from the cemetery at Bolshiye Tarhani (photograph by E. Komatarova-Balinova).